

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

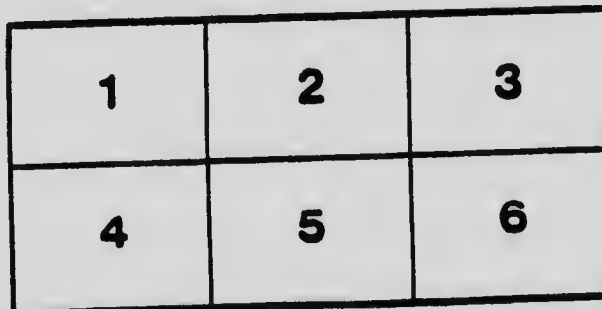
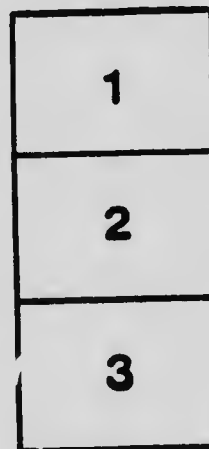
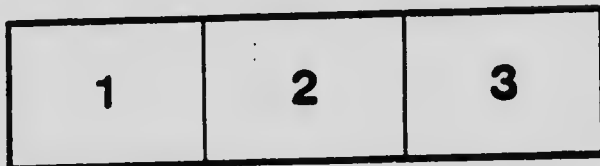
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche sheet contains the symbol $\rightarrow$ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

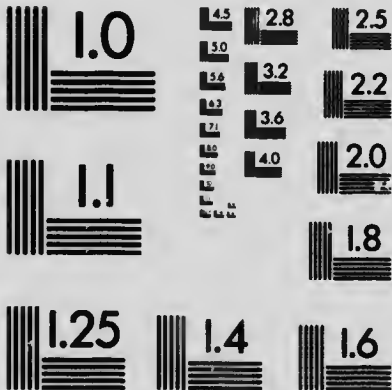
Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole $\rightarrow$ signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaires. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

ЗАХАР БЕРКУТ

Образ громадського життя карпатської Русі
в XIII. віці.

Др. Іван Франко.

НАКЛАДОМ «РУСЬКОЇ КНИГАРНІ»
848-850 Мейн Ст. Вінніпег, Ман.

UKR RES
DUPLICATE

ІВАН ФРАНКО

NATIONAL LIBRARY
CANADA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE

Захар Беркут.

Образ громадського життя карпатської Русі
в XIII. віці.

НАКЛАДОМ «РУСЬКОЇ КНИГАРНІ»
848—850 Мейн Ст. Вінніпег, Ман.

7
7
7

ПЕРЕДМОВА.

Повість історична, се не історія. Історики ходять передовсім о висліджене правди, о сконстатоване фактів, натомість повістярь користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих, типових особах. Осьвічене, характеристичне, мотивоване і груповане фактів у історика і в повістяря зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістярь мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім звязку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлене давнього громадського життя нашої Руси єсть безперечно таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. На скільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я позволяв собі доповнювати скупий історичний скелет поетичною фікцією. Головна основа взята по части з історії (напад Монголів і їх ватажок Пета), а по части з переказів народніх (про витоплене монгольської ватаги і и.). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можности вірно.

Львів дня 1. Грудня 1882.

Іван Франко.

Випускаючи в світ „Захара Беркута” другим виданем двацять літ по виході першого видання я обмежаюсь на виправленю языка відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом сих двацятьох літ.

Бриворівня 1. серпня 1902.

І. Ф.

PG 3948

F7

Z3

1910

C.2.

Для давно минувихъ дней.
Преданья старины глубокой...

А. С. ПУШКИНЪ.

I.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково миють її ринисті, зелені узберіжя, луги її однаково покривають ся весною травами та цвѣтами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плаває та колесує орел - беркут, як і перед давніми віками. Але все инше як же змінило ся! І ліси і села і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, — тепер вони мов сніг на сонці стопили ся, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лисі облази; інде знов із них остояли ся лише пообсмалювані пеньки, а з між них де-де несміло виростає нужденна смеречина або ще нужденнійший яловець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу крім вівчарської тримбіти десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гущавинах, тепер на полонині гейкають воларі, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір — столітні ялиці та смереки, і або спускаючи їх, потятих на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінили ся люди. З верха глянувши, то немов би змогла ся між ними „культура,” але на ділі виходить, що змогло ся тільки їх число. Сел і присілків більше, хат по селах більше, але за те по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюють ся їх сили, ослаблює ся громада. Не так тут колись було! Хоч менше народа, та за те що за народ! що за жите кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелемєня! Лиха доля довгі віки знущала ся над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зло мала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше жите предків. І коли

часом стара бабуся, сидячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади Монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута, — діти слухають трівожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчить ся дивовижна повість, то малі й старі зітхаючи шепчуть: „Ах, якаж то красна байка!”

— Так, так, — говорить бабуся похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люде, що ще колись вернуть ся, але ма-
буть аж перед кінцем сьвіта.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видає ся повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хочять нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиро-людське чує, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в житю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших „культурних” часів.

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу зьвірину. Він сьвяткував початок свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригіре Зелемєня, недавно він появи́в ся в них горах і побудував собі гарну хату, і отсе першу учту справляє, знайомить ся з доколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого зьвіря, то не забавка, то боротьба тяжка, нераз кровава, нераз на жите і смерть. Тури, медведі, дики, се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасть ся повалити такого зьвіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближеню, не легко дати йому раду. Тож остатньою і рішучою зброєю було важке копіє, який треба було влучити противника з близька, власноручно, з цілою силою, від разу. Схиблений удар — і житю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в остатній хвилі сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирав ся на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами жизноти, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посьміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяне, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сьміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се певно була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим, чорним волосем, він і сам подавав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Алеж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею на рівні, хоч і не багато могло перевисшити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у сьмілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава вирости на свободі, що виховане її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженю втратила матір. Нянька її, стара мужичка, від малку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли піросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невидги і сьміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охитнійше бралась вона за діло, тим красше проявляла ся сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чутем і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до віку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадували ся живо і виразно в найкрасших хвилях його житя, так як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Богато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських.

Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед ліса стояли шатри ловців, курили ся раз-у-раз величезні огнища, де висіли та гаках кітли, обертали ся рожни, де варилось і пеклось м'ясиво вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвячений самому головному, та zarazом і найбільше небезпечному ділу — ловам на медведів.

На стрімкім пригірку відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було від давна головне левовище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздила ся медведяча матка. Відсидки звіврі розносили пострах на цілу околицю і на всі полони-ни. І хоч нераз удавалось сьмілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ломала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полекша для околиці. То й не диво, що коли новоприбулий боярин Тугаровк оповістив Тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника, Захара, але крім того вирядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочи зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче левовище і очистити його доразу від поганого зьвіря.

Від самого досьвіта в ловецькім таборі великий рух і трівожне дожидане. Боярські слуги від півночи звивали ся, приготовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклаги. Тухольські пасемці й собі готовились острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постолі і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене мясо, паляниці, сир і все, що могло понадобити ся в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважнійшого і найтяжшого діла почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами Тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свобідний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводитись з ним так само, як він з ними, свобідно, не силувано, сьміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і

так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилі зробили то само. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свободна в новодженю, далеко похопнійша з одних гордо висьмівати ся, а перед другими низенько хилити ся, всеж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда” в своїм товаристві, тай то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти, і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кождім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепірнатім листю папороти висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вили ся попід ноги, плутали ся в непрохідні клєбуки з корчами гнучкої, колючої ожини та з сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних мов горла безодні дебрів піднімала ся сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів плили невеличкі лісові потоки. Повітре в лісі напоєне було тою парою й запахом живиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудий треба було, щоб дихати ним свободно.

Мовчки пробивала ся ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли озираючись і надслухували шильно.

Ліс починав оживати денним житєм. Пестропера сойка хрипіла в верхках смерек, зелена жовна причепивши ся до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм зелізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і вите вовків. Медведі в ту пору, наївши ся, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебри, холодячи ся в студенім намулі.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледво можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирав ся позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жєнщина йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперла ся. Вона ж перший раз була на таких великих ловах, і мала би для Бог-зна яких труднощій занехати найкрасшу їх частину! Ніякі Максимові докази про трудности дороги, про

небезпеки на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконатися її. „Тим ліпше! тим ліпше!” — говорила вона з таким сьмілим поглядом, з таким солодким усьміхом, що Максим мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишити ся в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим як ота незвичайна жінчина поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі труднощі утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомимо, що Максимови здавало ся, що вона хіба на яких чудових крилах уносить ся. Він глядів на се й не міг наглядіти ся.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз по разу, — такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубезними буками й смереками, завалений вивертаними й ломами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелеменя і відсунені від нього на кільканацять сяженів; сподом попід ті стіни вузкою щілиною шумів і пінив ся студений гірський потік. Таке положене улєкшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чим раз далі до гори, а звір, не маючи іншого виходу, мусів конечно потрапити ся в їх руки і на їх ратища.

Опинивши ся на тім важкім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложити ся і спочити, аби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гиле смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розстазляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай. Доми плай ще вузкий, кождому ловцеві прийдець ся стояти о пять кроків від другого; але дальше в горі, де плай розширяє ся в цілу споховасту площину, там прийдець ся ловцям ширше розступити ся. Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А щож то я гірша від отсих твоїх пасемців, — говорила вона румяніючись мов рожа до Максима. — Йх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стид колиб нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивити ся. Максим почав говори-

ти їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацитькала його.

— А щож то в мене нема сили? А щож то я не владаю луком, ратнцем і топором! Ану! нехай котрнй будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівняти ся, — побачимо, хто дужшнй!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Тай чи міг спротивити ся тій дивній, чарівній дівчині? Вік хотів хоч станом вище визначити їй найменше небезпечно, але на лико сього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолім ся, кому хто знає, а всім разом заграймо в рогн. Се буде першнй знак і сполошнтъ звіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширює ся. Там мої товариші лишать ся пильнувати входу, щоб ані один звірь не уйшов, а ви бояри лідете дальше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали лісн й полонини хриплим ревом жубрових розів. Немов величезна хвиля покотнв ся голос по лісах і зворах, розбиваючи ся, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркали ся лісн. Заскиглила каня над верховітем смекн, зляканнй беркут широко розмахуючи крилами підняв ся на воздух; захрустів звірь поміж лсмами, шукаючи безпечнісі крнївки. Нараз рнк рогів утих і ловці пустили ся в дорогу горі плаєм. Усіх серця били ся живійше ожданєм незвісних небезпек, бою і побідн. Обережно пробнрались вони рядами; передом ряд боярськнй, за ним парубоккнй ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідючи звірнну. Царь ломів, медвідь, ще не показував ся.

Дійшли вже до самого найвузшого гнрла, по за яким плай розширював ся в велнку, споховасту площнну. Ловці знов тут зупинили ся на розказ Максима і знов заgrimіли ще з більшою силю жуброві рогн, розносячи тривогу в сумрачні медведячі гаври. Раптом затріщав лім недалеко, за величезною купою грубих, перегнлих ввертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звірь наближає ся!

Ледво сказав ті слова, коли втім крізь велнку щільну між двома перевертннми пнями просунула ся пелехата, величезна голова і двоє сірих очий на пів цікаво, на пів трівожно вднвляли ся в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі як раз о яких десять кроків перед щільною. Тугар був старнй вояк і старнй ловець, — він не знав, що то тривога. Тож не говорячи ані слова, не відзиваючи ся ні до кого, він вихопив важку залїзну стрілу з сайдака, положив на лук і намірнв ся до звіря.

— Мірйя в око, боярине! — шепнув з позаду Максим.

Хвилька тривожної мовчаики — свиснула стріла — і заревів звірь, мов скажений киуєвши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очий, скривши ся за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметанє.

— Далі за ним! — крикнув Тугар Вовк і киуєв ся до щілини, кудою щез медвідь. Рівночасно два бояри вже видрапали ся були на верх виверту, вже попідимали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, аби докопати звіря. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Звірь заревів ще дужше і киуєв ся втікати, але очі його заплили кровю, він не міг знайти виходу і розщибав собою о дерева. Ратище одного боярина впилось йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягав ся чим раз дужше. В розпуці він підводив ся на задні лапи, обтирав собі кров з очий, рвав і кидав галузем наперед себе, але дарма; одно його око прошиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало крою на ново.

Шемечучись на осліп довкола, звірь наблизив ся знов до Тугара Вовка. Той відкиуєв лук і причаївши ся за виваленим корієм ухопив обіруч свій важкий топір, і коли медвідь мацаючи добираєв ся до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його з гори в голову, аж череп розколов ся на двоє, мов розбита тиква. Бризиуєв кровавий мозок на боярина, і тихо, без рику повалив ся звірь до долу. Радісно заревли труби бояр на знак першої побіди.

Звіря витяжено з поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили дальше, в гущавини. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гіляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселійше, перехвалюючи ся своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібно звірюка, то все ще дам раду тухольському медведєви! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знаєв, чому йому жаль зробило ся тухольського медведєва.

— Що-ж, — сказав він, — дурна звірюка, той медвідь, самотою держить ся. Як би воїи зібрались до купи, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позириуєв на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали дальше, драпаючи ся по вивертах, перескакуючи з пня на пень, западаючи нерозумно по пояс у порохи та лопи.

Посеред тих звалищ величюї природи виділи ся подекуди медведєчі стежки, протоптані від давніх даєв, вузкі але добре втопані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, олений та всякої иньшої звірини. Максим держав ся тепер по заду бо-

яр; він раз за разом обходив усі становища, осматрював сліди, щоб догадати ся, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, захоплював утомлених, — тільки на нім одним не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато доси видала вона молодців і сильних і сьмілих, але такого як Максим, що сполучав би в собі всі прикмети сильного робітника, рицаря і начальника, — такого їй доси не трапляло ся бачити.

Нараз захрустів лім і грізно - люто випав на ловців величезний медвідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але побачивши перед собою ворогів, звів ся на задні лапи, а в передні вхонив бурею відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час від часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголоснійше перехвалювали ся і хотіли перед усіми показати ся мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скрити ся, втікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Дві стріли вилетіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеви понад вуха, а друга влучила звіря в бік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув медвідь і шпурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гепнув ся о дерево. Тоді не зупиняючись ані на хвильку і не даючи ворогам часу до намислу, медвідь кинув ся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блисло в тремтячій руці боярина, — а він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув тріложно Максим надбігаючи і ведучи з собою поміч zagrożеним боярам, Тугара Вовка, і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і борони ся!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтіла, медвідь був уже на яких пять кроків, — от і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив медвідь дручину, розломив її і зі страшним риком кинув ся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки острого меча, що його називав медвідником, і готовив ся віпхнути його вістре в груди звіреви. Але вістре поховзло ся по кости і застрягло в лопатці, і звірь ухопив боярина в свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнул нещаслива жертва; захрустіли кости під медведячими зубами. Ціла та страшна і дрюжю проймаюча подія скоїла ся так раптовно, так несподівано, що заким Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин хриплячи в передсмертних судорогах ле-

жав на землі, а над ним стояв кровавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали мов у-копані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки ближше до медведя і приціливши ся одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий урвав ся рик зьвіря і він повалив ся трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри покинувши свої становища, збігли ся на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кровавого поторощеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудий важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очи. Тухольські пасемці на сплетені з галузя мари положили трупа, а за ним потягли й медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калужа крови блискотіла до сонця, і нагадувала всім, що тут іще перед хвилею стояв живий чоловік, батько дітем, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишила ся лише безформна купа кровавого мяса. У великій часті бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим медведям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч живуть, хоч гинуть собі — чиж нам для них наражувати своє жите?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, аби кінчити розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Позвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші Тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного зьвіря відси. Тимто нам не потрібно розходити ся віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділити ся вам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

А вжеж, а вжеж, що так ліпше! крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усьміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділило ся. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу Максим. Мирослава з власної охоти прилучила ся до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити, для чого. Мабуть шукала безпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечнійша.

Знов заграли роги і обі ровти розійшли ся. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись то розходячись, щоб вишуквати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались

уже до самого верха; верх сам був голий, але понизше був цілий вал каменя, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтруднійше і найнебезпечнійше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаче, каміне і нав'яне від давніх давен листе загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад самим краєм грубочезної пропасти, чіпляючись де-де мону та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри-ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинила ся, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлювали ся пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивляла ся, але сьміло почала вдирати ся на великі кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнула ся довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на ту кладку. А вступаючи на неї ще раз озирнула ся, і горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубіла на весь ліс. Луна покотила ся полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чим раз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвав ся з далека ріг її батька, а там і роги иньших бояр. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнава, а в споду в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотане. Прилухала ся ліпше — не чути нікого. Тоді вона сьміло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла з п'яти кроків, коли разом затріщала перетрушіла смерека, зломала ся під ногами Мирослави, і сьміла дівчина враз із перегнилим трамом упала до долу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сага ідак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вимитий обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона проте не почувала ані на хвилю страху, а тільки почала озирати ся довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого ясно добачити, але швидко її очі привикли до пів-сумерка і вона побачила такий вид, котрий і найсьмілійшого міг перейти смертель-

ною тривоною. Не далі як на пять кроків перед нею лежала величезна медведиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними, зеленковатими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдавати ся в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжили ся ломи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішила ся Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронити ся в разі нападу, а тим часом дати трубою трівожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубіла, медведиця схопила ся з леговища і виючи кинулась до неї. Не час було Мирославі брати ся до лука, — звірь був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і опершись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупротив медведиці. Звірь побачивши блискуче зелізне вістре зупинив ся. Обі неприятели стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схибляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша напасти на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в передні лапи камінь і зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводила ся на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно медведиця і перевернулась горілиць, обіллявши ся кровю. Але рана не була смертельна і медведиця швидко зірвала ся на ноги. Кров текла з неї, та не зважаючи на біль, вона знов кинула ся на Мирославу. Небезпека була страшна. Резертий звірь садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один ратунок для Мирослави був — видрапати ся на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полекшало, — тепер її положене не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря з гори. Та ледво Мирослава могла дослідити що робить медведиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закровавлену пашеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузкій кам'яній плиті мусить розіграти ся боротьба на жите і смерть і що того буде побіда, хто зможе вдержати ся на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставити ся від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище вихопилось їй із рук і звірь кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдець ся за...ати! — блиснуло в думці Миро-

слави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Звірь сунув чим раз ближше; горячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена острими кіхтями, грозила її груди, — ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Ратунку! — скрикнула в смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище і пхнута в горло медведиця мов колода впадала з каменя. В щілині камяних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд уратованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і ревучи зірвала ся з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавили ся і перевертали ся в гнізді. Обнюхавши їх, медведиця кинула ся знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована, і піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведиці. Впала опосочена звірюка і метнувши собою кілька разів у боки сконала.

Тимчасом і Максим, продерши ся крізь навалені ломи, став обік Мирослави. В очах дівчини заблисли дві перлові сльози, і не кажучи ані слова, вона горячо стиснула руку свого поратівника. Максим чогось немов змішав ся, почервонів, спустив очи і зупиняючись проговорив:

— Я чув твій трівожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додрапав ся!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим румянцем осяяне, отверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого крім вдячності за ратунок від нехибної смерти. Але коли Максим, троха осмілившись стиснув її ніжку а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загоріло стидливим румянцем — і вона спустила очи, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгоряючого сердечного чутя.

Максим перший отямив ся. В його серці, сьмілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут-же перемилило ся в незломне рішене. Се вернуло йому всю сьмілість і певність поступуваня. Приложивши риг до уст, він затрубів радісно на знак побіди. Тут же за стіною вивертів обізвали ся роги Тугара і інших бояр. Звинна як вивірка, Мирослава швидко видрапалась назад на той вал, з якого була впала, і від-

там оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видрапав ся сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз по разу обнимав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз у низ до Максима, що порав ся коло медведиці і коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого во рога в чоловіці, муркотили любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не бояли ся людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша здобич! — сказав він. — Ви чейже радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зо страхом на вбиту медведицю, обзирали рани і подивляли силу й сміливість Мирослави, що могла вдати ся в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні, — сказала сміючись Мирослава, — без помочи отсего чесного молодця булаб я тепер лежала так, як сеся звірюка, пошарпана й закровавлена! Йому від мене належить ся велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радував ся її вибавленем із великої небезпеки, але все таки він волів би був, як би вибавив його доньку боярський син, а не сей простий тухольський мужик, не с'ї „смерд”. Хоч і як зрештою той смерд умів подобати ся Тугарови. Та все таки йому, гордому бояринови, що виріс і великої чести дослужив ся при князівським дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за виратуване доньки — мужикови. Але ніщо було діяти... Обовязок вдячності так був глибоко вкорінений у наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виломати ся. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти виратував її жите з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Приймиж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за се діло, але будь певний, що скоро се коли будь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грани. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіяв ся ані не бажав ні чого подібного. Він змішав ся при боярських похвалах і не знав, чи відповідати що небудь, чи ні, а в кінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кождий на моім місці зробив би, — за щож тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши се, він пішов, аби закликати своїх тухольських то варишів. При їх помочи медведицю швидко обдерто зі шкіри, а малі медведята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченю ловів мало удати ся назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало горяче, золотисте проміне на тухольські гори; розігріта живиця сильнійше запахла в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами плавав яструб високо понад полонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригїрка Зелемєня лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчили ся, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ноших із галузя несли боярські слуги позаду товариства окровавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погіб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випровадити товариство простійшою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообїдали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишив ся з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряди; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля, се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присїлками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присїлки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть висше серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зове ся Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповіданє, Запала долина не була поросла лісом, але навпаки була управлена і гóдувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш пів милі в здовж а мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стїнами, високими декуди на три або чотири сяжні, долина тота була немов величезним кїтлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потїк впадав від сходу до тої долини високим на

півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісних, тверді скали, і обкрутивши ся вужакою по долині випливав на захід у такуж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі камяні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понизше не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської китловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світа. Так справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступности вони змогли довше ніж подільські села охоронити своє свобідне, староруське громадське жите, яке деінде силували ся чим раз більше підривати горді, війнами збогачені бояри.

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавали ся до хліборобства і видавали що року богаті збори вівса, ячменю і проса. За те в полонинах, що були, так само як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади пасли ся великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб Тухольців: з них вони добували собі одежу й страву, омасту й мясо.

В лісах довкола села пасли ся корови і воли; але сама місцевість гориста, скалиста й неприступна забороняла держати богато тяжкої рогатої худоби. Другим головним жерелом достатку Тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси достарчали Тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, жите серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дикою, недоступною околицею, але тота боротьба вироблювала силу, сміливість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свобідного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилило ся з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускало ся знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрила ся тухольська долина, облита горячим сонічним промінем, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли камяні стіни, по яких пняли ся дезде пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміне сріблястою піною; поуз

водопаду викутий був у скалі вузкий вивіз, яким ішло ся в гору і далі понад берегом потоку через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодішний гірнякам „тухольський прохід,” найвигіднійший і найбезпечнійший після дуклянського: десять доколичних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленем сього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, так і гордили ся ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камени кований вивіз, — гляди боярине, — се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягне ся сеся дорога, — перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вила ся між скалами тротерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, власти у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має ніякої, і не жадає її.

Очи Максимові блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; за те Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стає ся для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чим раз більше понурий, чоло його морщило ся і очи з виразом давно здержуваного гніву звернули ся на Максима.

— То се твій батько бунтує Тухольців против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позираєла то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішав ся від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питати ся вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені нівкого більше дозволяти ся.

— Те самісіньке й говорить громадї мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить подождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбере ся.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, успокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернув ся. Вони йшли далі вивозом, який закручував ся на середині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим ідучи позаду не зводив очий із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастем, як не довго перед тим. Чим чорнійша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразнійше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертає ся глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світа і високих боярських замислів, і не догадував ся яка широка й глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий мов слеза ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами поміж каменем своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; в глибині затоки долі кам'яною стіною ревів водопад мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючи ся в водопад і навалені в глибині, дико пошарпані скали, обведені з гори темно-зеленою габою смерекового ліса.

— Се наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий царь обзирає своє царство.

— Тільки мені ви затроюєте жите в тім раю, — сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивав ся на ті слова; всі троє йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до сел, що розкинуло ся густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полю; тільки старі діди, поважні, сивобороді похажали коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сіти на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланяв ся їм і витав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала витати старих Тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сьміли супротивляти ся волі його князя. Аж ось на серед села з ними пострічала ся див-

на компанія. Три старці убрані по празничному несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дручині великий, також сріблом окований ланцюх, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстень нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюхом повівала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругво. Три старці йшли повільно. Перед кожним дворощем вони зупиняли ся і викликали голосно хозьяна по імя, а коли той або хто будь із жильців двороща явив ся, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближати ся до них.

— Хиба-ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насьміхати ся Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають по тиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обносить ся по селі отсими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імя закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав занудуваний Максим, — без наших закличників? без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громад не піде, А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачемо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму перу наблизили ся наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвав ся:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли дальше.

— Не їх діло, бо... че, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мога змирити нехить боярина до тухольської громадської ради. І вшій мовчавці, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосьвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддати ся вашому холопському судови?

— Щож, боярине, тухальська громада судить по справедливості, а справедливому судови хиба стид піддати ся?

— Таточку! — вмішала ся й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже Максим: Він добре каже! Він уратував моє жите, — він жеж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк з нехотя всьміхнув ся на ту правдиво жіночу льогіку, але чоло його швидко знов зморщило ся.

— І вже ти протуркала мені уши тим Максимом! — сказав він. — Ну, уратував тобі жите, я і вдячний йому за те, і коли хочеш дам йому пару волів. Але тут знов о інші річі йде, до яких не слід мішати ся ні тобі ні Максимови.

— Ні, боярине, — відповів на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки з щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так — сказав в кінці Тугар Вовк, — прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб їй піддати ся, а лиш на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тихольська громада вміє бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило серце Максимови. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право і на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги китловини сьвітили ся по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тутже біля дороги, шумів і пінив ся, розбиваючись по камінях, котрими усіяне було його дно, і навиваючи сьвіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якогось береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміня і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поручами кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вили ся в гору по тичиню, з бураками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, ясно зеленими пасмугами про

стягали ся далеко поза хати. Хати були порядно обгорожені і харно удержувані; стіни з гладкого деліня, не обмазаног глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річницями черпницями; тільки там, де одна долина сходила ся з другою, в вузких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими при вязані були гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кож дими воротами на жердці висіла прибіта якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпро стертими крилами і звислою до долу головою; се були знаки дуків — опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні оборози були з соломи і насторошували де-де свої золотожовті, острокруглі чуби до гори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сінни були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратів отвори, які в стіні оставались або зовсім отворені або закладались тонкими і напівпрозорчастими гіпсовими плитками, і на зиму крім того забивались дощаними віконницями. Се були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого ворітьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кристальновою хвилею о камяну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця!

Максим хотів попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішанє.

— Хотів було вертати, але нехай і так, — проведу вас іще через тіснину до вашого двора.

Мирослава втішила ся, сама не знаючи чого. І знов пішли вони в низ селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одно одним, голосом, присутністю, одно для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії,

але й крізь байдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю ogrітих серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незогсовані, що в своїй невинности навіть і не думали про перепони, які мусіла стріннути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та висшість, — і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одно тільки гнівало його, що той молодий парубок такий сьмілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближали ся до того місця, де тухольська кітловина замикала ся, пропускаючи тільки вузкою скалистою брамою потік у долину. Сонце вже похилило ся геть із полудня і стояло над вершиною ліса, купаючи своє скісне проміне в спінених хвилях потока. Від скал що затіснювали виллив потоку з хутольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. В низу розбивала ся вода потоку о величезне каміне, а в горі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки — також діло Тухольціє. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «кам'яну браму»: чи то від пануючого тут холоду, чи від вохкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснула ся до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та до гори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузкий, може на три сажні, не більше, за вширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалі, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв на сторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а в горі немов головатий, оброслий папороттю та корловатими берізками. Се був широко звісний сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій ціли вдирав ся-б до сего такого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що бачить ся, ось-ось упаде!

— Се сьвятій камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому що весни складають вінки з червоного огнику, се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас сьвяте, все у вас тухольське — аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов то поза вашою Тухольщиною вже й сьвіта нема!

— Для нас і справді нема сьвіта, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — колиб так кожний инший любий свій кутик, то певно всі люде жилиб на сьвіті спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирости й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючи ся до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена і тільки через верх текла вода. Озеро се було закляте; в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра зьвірина напилася з нього, мусіла згинуті; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопити ся. Озеро було під опікою Морани, богині смерті. Але раз стало ся, що цар велетнів посварив ся з Мораною і щоб зробити їй на перекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стіну, так що вся вода заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробило ся плодючою долиною і зазеленіло ся буйними травами та цвітами; в потоці завли ся риби поміж камінем усяка гадь, у лісах зьвірина, в повітрі птиця. За те розлютила ся Морана, бо вона не любить нічого живого, і заклала царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвячої води, що виплила в озера; як би була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не жие, та про те й Морана не має вже тут власти. Але цар не зовсім погіб. Він треває в тім камени і шильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морона ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей за клятий Сторож упаде тоді на силу Морани і розлавить її собою.

З дивним чутєм слухала Мирослава тої повісти; вона глибоко шеміла її в серці, — їй так бажало ся стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живійше заграла в її молодім серці. Як сильно, як горячо любива вона в тій хвили Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернув ся, позирнув на камяного тухольського Сторожа і з погордою всьміхнув ся, не мов подумав собі: »От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!«

Вже наші пішоходи минули вузкий протік тухольського потока і вийшли на ясний сьвіт. Перед їх очима раптом розкинула ся довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходила ся долиною Стрия. Сонце вже клонило ся на захід і горячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухельський потік поміж скаженими сковами і з лютим шумом гуркотів до долу, щоб скупати ся в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходоу червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, наповаячись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагував ся на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силеміць просила ся на волю. Далі він зібрав ся з відвагою і приблизив ся до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно мягким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слугою? Щож, се не трудно, — прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свії батько, і як чую, далеко ліпший, справедливійший і мудрійший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, ідовито всьміхнув ся.

— Я хотів сказати, — поправив ся Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужше свого житя, дужше душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті горячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було недобре, аж сине, зуби йому заціпило, губи дрожали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом, — що се за слова сьмієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо се не може бути, щоб я справді чув те, що мені причуло ся.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну сьмілисть і рішучість. Він випростував ся перед боярином, мов мелодий, пишний парубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, — нічого такого, що би приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто в сьвіті не буде любити. Не вжеж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Тай чим жеж ти так дуже висший від мене?

— Мовчи смерде! — зречив йому лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одно тільки ратує тебе від моєї мести, — а се те, що ти нині виратував мою доньку з небезпеки. Инакше ляг би ти з тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посьміти підносити очи свої до неї, до моєї доньки?... Се за те, що я й вона говоримо з тобою по людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що ратуючи її від пазурів медведя ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли-б мало на таке прийти, то воліла-б вона згинути в кровавих обіймах дикого звіря, ніж мала би тобі дістати ся!

— Ні, боярине, — не так кажи! Волів би я згинути в лапах медведя, аніж би мав один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернула ся при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очий. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив далше.

— І ти, підлий хамів роде, сьмієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостоїв ся княжої похвали і надгороди за рицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнішими молодцями в краю, а я маю би дати її тобі, смердови, до твого тухольського гнізда, де би вона зівяла, зсохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть. бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в западі божьвільства.

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теллим голосом, — занадто ти високо підняв ся на крилах гордості, — але уважай! Доля звичайно тих найвисше підносить, кого думає найниже зіпнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, — бо хто ще знає, до котрої хто криниці приїде водити!

— Ти ще сьмієш мені давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очи його заблищали безумним гнівом. — Геть мені з очий, а то, Богом кленусь, не буду ні на що зважав, а просаджу тебе отсим ножем, як просадив нині рано медведя!

— Не гнівай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповив усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішучо сбертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, се не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може!

— Ти в горячці говориш доню, — ти перелякала ся дикого звіра, ти недужа!...

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед отсим ясным сонцем, а ти той молодець мусить бути моїм! Сонце, будь сьвідком!

І вона взяла Максима за руку і горячо прилипла устами до його уст: Тугар Вовк не міг отямити ся, не міг здобути ся на оден рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякай ся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, — а ось і наші гості надходять.

І сказавши се, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку, і пішла з ним долі горою. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочуняв ся, і впавши лицем на землю, помолив ся заховому сонцю, так як молили ся його діди і прадіди, як молив ся тайком і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не зятявив, коли її засаджено і коли вона розросла ся така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольській долині була геть-геть молодша від тої липи; тим то й не диво, що ту-

хольський народ уважав її найдавнішим свідком давнини і оточував великою пошаною.

Тухольці вірили, що тота липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї перемоги над Мораною. З під коріння липи било жерело погожої води, і відтак тихо журчачи по дрібних камінцях впливало до потоку. Се було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і самотню владу у руських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на ній до сходу сонця гладкі камяні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батюги і родини. Кілько було таких батьків, стільки й камяних стільців. Па за ними було вільне місце. Під липою, над самим жерелом, стояв чотиригранний камінь з проверченою в середині дірою; тут на час ради виставляло ся копне знамено. А обік зроблене було друге підвищене для бесідника, себто для того, хто в якійсь справі говорив; він виступав з свого місця і входив на се підвищене, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роило ся по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збирала ся молодіж і ставала поза ними широким півколом. І жінки сходили ся, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж чи жінка, не був виключений. І хоч рішучий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжи й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіма, надійшли закличники, несучи за собою тухольське копче знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли воли наблизили ся, все втихло. Закличники, тричі поклонивши ся громаді, вийшли під липу і позначили шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвали ся закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і піднявши високо в гору копче знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і докторкнувши ся її рукою, наблизив ся до пливучої з її коріння норри і припавши на коліна, помазав собі нею очи і уста. Се була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищене уст

і прояснене ска, потрібне при таким важнім ділі, як народна рада. По тім він сів на підвисшенім місці, звернений лицем до народа, тоб то до східної сторони неба.

Захар Беркут, се був сивий як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько всьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною визначав ся між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанем людий та обставин. Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народа, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гошив овець у полонину ані не ловив звірят в лісових нетрах, — та про те працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки, — се була його робота. Скоро лишень весна завитає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копче, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивували ся громадяне його знаню в садівництві, та ще більше дивували ся, що він не крив ся з тим знанем, але на кожного, показував. Заохочував. Пасіка його була в лісі, на кожній погідній днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали Тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими сьвятами а сьвятом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зїлем і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народа, сьвіже тухольське повітре, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсім не надсильна праця, все те в купі хоронило людий від частих і заразливих хвороб. За те частійше лучали ся каліцтва, рани, на які певно ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. »Житє лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати иншим. Коли він стає для инших тягаром, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік а завада, тоді він уже й жити не варт. Хороши мене Боже, щоб я коли будь мав стати ся тягаром для инших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хлїб!« Ті слова, то була провідна, золота нитка в житю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен инших, а поперед усього громади. Громада, то був його

світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще будучи молодим парубком, задумав навчитися лічити рани, і покинувши батьківський дім вибрався в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але промова того лікаря показала ся пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обняв йому десять кунців плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарови не досить було навчитися на сліпо, він хотів попередити перекопати ся, чи лік ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На замов! — сказав він до зачудованого лікаря.

Примова не вдала ся.

— Е, — сказав лікар, — се для того не вдає ся, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кенська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не пугала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла-б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов далше, розшукував інших лікарів. Довго блукав він по горах і долинах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських*) монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Богато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив з ним умовленого року і не виїс його тайників лікарських. Про сього то лікаря почув Захар Беркут і наважився відбути його пробу. Прийшовши до скитського монастиря, просив щоб заведено його до старця Акинтія, і отверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернув ся зо Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще горячійшою і сильнішою, його слова килили кришталевою, чистою хвилею, були снодійні, розумні і тверді як сталь, а против усякої неправди острі як

*) Згадуючи про Скитських монахів я не маю на думці того історичного Маньського Скита, що то був заснований Йовом Книгиницьким у початку XVII в., але користую ся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я, монахів київських печер, яких мандрівку й оселення в коломийських горах оповідає по частині з фантазії, а по частині на основі дійсної народньої традиції Антін Могильницький у своїй поемі „Скит Маньський“.

бритва. В своїй чотиролітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичині і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий, ясний розум складав усе бачене й чує, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріяли для думки. Він вернув ся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі і їх бояри силують ся ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розріжнених людей тим легше повернути в невільників й слуг, Захар Беркут переконав ся, що для його братів селян нема иншого ратунку й иншої надії, як тільки добре уладжене і розумне ведене та розвиване громадських порядків, громадської спільности та дружности. А з другого боку від старця Акинтія і від инших бувалих людей він чимало наслухав ся про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і процвіт тамошніх людей, і все те запалювало його горячу душу до бажаня — віддати ціле своє жите на поправу й скріплене добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесять літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велитень стояв Захар Беркут серед молодого покєння і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльности. І певно не без радости міг він глядіти на них. Мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці й вживаню, в radoщах і в горю. Громада була для себе і судією і впорядником у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсїгди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достарчала пожитку для всіх, а громадські шпихлірі та стодоли стояли завсїгди отвором для потребу ючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те жите, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась як найборше позбути ся немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обвантажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили Тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по инших селах. Тухольці добре уважали, що належить ся збірщикови, а що князеви, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужитя.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканайцять миль довкола, по руським і угорським боці. Тай то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани, і всякі болісти, але й не менше як чудовного бесідника та порадирика, котрий «як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає», а як порадить чи

то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті в купі певно ліпшої ради не придумують. Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабій і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозумінє і спільне діланє многих сусідних громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старав ся пізнати добре їх потреби й людий, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських звязків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві. А звязки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їздлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіми любленого, так досвідного і громадського ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті звязки відновили ся і зміцнили. Особливо звязок з руськими громадами по угорським боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатою вовною та кожухами, та за те досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже-ж одним із головних старань Захара Беркута було — провести своєї Тухольщини просту і безпечну дорогу на угорський. Довгі літа він носив ся з тою гадкою, переходив вздовж і в шир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечнійше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а разом старав ся звільна й ненастанно поклонювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добив ся сього. Більше як десять громад з ближшої і дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись по будованє нової дороги.. Се був радісний день для Захара. Він не тільки прийняв ся радо сам повитичувати, куди має йти дорога, але також через весь час, поки вона мала будувати ся, взяв ся надзирати за роботою, а окрім того виправив чотирьох своїх синів до роботи, а пятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знарядів. Кожда громада висилала по кільканайцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користи її від разу для всіх стали очевидні. Звязок з богатими

ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почала ся жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотно. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про жите громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що вязала до купи дітий одного народа, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давніша і колись далеко славніша була дуклянська дорога. Але галицькє руським князям вона з многих причин не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живий звязок між громадами по сім і по тім боці Бескида та през те скріплювала в одних і других вольні громадські порядкє. Як радше для того, що туди частенько малярські королі й дуки впадали з військами до Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити тоту входову браму в свої границі, а звісно, що таке «укріпленє» зроблене по державному і для державних цілій, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посідища і вложили на них обовязок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, себто деревляними та камяними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміє ся, що ті обовязки цілим своїм тягаром спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили часть своїх споконвічних земель, на яких розсідали ся бояри, але мусіли крім того ставити варти, давали дружинників та слуг боярам, робили засіки, ба, в разі воєнного часу піддані були зовсім боярським розказам і боярському судови. Очевидна річ, боярин обрадований такими широкими правами ставав ся силою в селі і зовсім природно дбав про побільшенє й укріпленє своєї сили. Щоб забогатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїзжого, а се мусіло спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі звязки між громадами. А рівночасно з ослабленем тих звязків мусів іти й упадок річевих, вільних порядків у самих громадах. Власьт громадська не могла й не хотіла обік себе терпіти другої громадської власти; між боярами а громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад.

Правда, в тім часі, коли йде наше оповідане, боротьба тота ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах ще й зовсім не почала ся, — і се були, можна сказати на певно найщасливійші закутки тодішньої Руси. До таких щасливих закутків алежала й Тухольщина, а дорога проведена через Бескид на Угри через довгі часи забезпечила її добробут. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоч громадяни сумежних для неї селищ, як червоноруського так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаємно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво про те, що лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Підгірєм, Тухольщина раз у раз підносила ся не лише добрим побутом, але й спобідним громадським ладом. Своім приміром вона ссвіжувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством а новим панством. Горяче слово і велика повага Захара Беркута причинювали ся не мало до того, що поки більша часть громад держала ся добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати свої власти, як їм сего бажало ся, і мусіли жити в добрій згоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всьміхалась їм надія—відразу захопили всю власть у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так аби раз захоплена власть уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько, — але допомогти їм багато не міг, занятий то стараннями о королівську корону то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванем свого краю против нового, доси нечуваного ворога, Монголів. що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появили ся були на східних границях Руси, в наддонських степах. і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кровавій битві над рікою Каткою. Але з над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю Русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов горяча вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і ніхто не знав, чи хвиля уляже ся, чи може на-

жене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали се й надіялись сього князі та бояри. Вони спокійно по негромі над Калко прийняли ся за свою давню роботу — спори за наслідки престолів і підкопуване свобідних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Колиб були своєю властью і своєю силою повернули на скріплюване, а не на підкопуване тих порядків по громадах і живих звязків між громадами, то наша русь певно не була-б упала під стрілами та топорами Монголів, але була-б остояла ся проти них, як глибоко вкорінений дуб-величень остоює ся проти осінної бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо доси якось обминали її неситі очи князів і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалік від світа, між горами та скалами, чи може для того, що надто великого богацтва в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісувати ся в той закуток. Але і се щасте не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у Тухольські гори боярин, Тугар Вовк, і не кажучи нікому ані слова, почав на горі над Опором, віддалік від Тухлі, але на Тухольським ґрунті будувати собі дім. Тухольці з зачудування зразу мовчали і не спіяли нового гостя, далі почали допитувати ся його, хто він, звідки і за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Алеж се землі й ліси громадські! — відповідали йому Тухольці.

— Се мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя доповідайте ся. Я маю його грамогу і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все з горда, все похваляв ся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разі й не стісняв ні в чім Тухольців і не мішав ся в їх громадські діла. Тухольці а особливо молодші, з разу чи то з цікавості, чи з звичайної гостинности, частенько схаждали ся з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і очевидно зовсім уникати його. Се зразу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити Тухольцям усякі пакости. Дім його стояв як раз над тухольською дорогою, і він, ідучи за приміром иньших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїзжих для себе мита. Та Тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починає ся рішуча боротьба, і постановили за ра-

дою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх пра-
вах до крайної крайности. Зараз тиждень по виставленю рогач-
ки вислала тухольська рада громадська своїх підпоручників до
Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке і рішуче
питане:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хоче ся! — відповів гордо боярин. — Коли
вам кривда, то йдіть жалуйтеся на мене до князя.

— А леж се дорога не княжа, а громадська.

— Се мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалили ся, але зараз по їх відхо-
ді прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молодіжи з сокирами
і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї о-
гонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютив
ся на своїм дворі, кляв поганих смердів, але супротивляти ся
їм не мав смілости і на разі не робив уже другої рогачки. Пер-
ший напад на громадські права був відбитий, але Тухольці не
радували ся завчасно, — вони добре знали, що се тільки пер-
ший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді так во-
но стало ся. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи
сумну вість, що боярські слуги згоняють їх з найкрасшої гро-
мадської полонини. Не встигли вівчарі до ладу розказати свого,
коли в тім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин від-
мірює і запальковує для себе величезний кусень ліса. Знов гро-
мадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— А леж се не княжі, а громадські землі! Князь не міг да-
рувати того, що до него не належить.

Від тої нори почала ся правдива війна між боярином і Ту-
хольцями. То раз Тухольці зженуть боярські стада зі своїх по-
лонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загар-
баного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між
котрими нераз приходило до сварки і бійки. Се лютило бояри-
на чим раз дужше, і він вкінці казав убивати тухольську худо-
бу придибану на загарбаних полонинах, а одного громадсько-
го лісничого, придибаного в заграбленім лісі, велів привязати
до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Сьо-
го було вже за много тухольській громаді. Многі голоси обі-
вали ся за тим, аби по давньому звичаю до боярина приложи-
ти закон про непокірного і шкідливого громадянина, розбійни-
ка та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім
його зруйнувати до тла. Велика часть громадян пристала на се,
і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринови, коли б

Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належить ся засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість вимагає ся закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можливість витолкувати ся, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою і розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно ніхто в нинішнім зборі не розумів так добре важности сеї хвилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важить ся на вістрю громадського засуду. Таї коби то в тім засуді ходило лиш о просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладав ся-б у повні на громадський розум. Але тут приходило ся розважати — перший раз на тухольським копнім суді — також інші, сторонні, а безмірно важні обставини, що запутували справу майже до безвихідности. Захар розумів добре, що засуд чи прихильний чи не прихильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд значить признане не так права, як сили по стороні боярина раз на завсїгди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжшим виломом у вільнім громадським устрою, над якою відновленєм і скріпленєм він не настанно трудив ся протягом сімдесятьох літ. А неприхильний засуд, що вирече прогнане боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ануж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що Тухольці — бунтівники? Се може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі uznавали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблене та на знищене. Оба ті важкі виходи нинішньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він щиро молив ся духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб тої просвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усіх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесіду. — Не буду від вас скриєати ся, таї впрочім ви й самі то добре знаєте, які важкі і великі діла чекають сьгодні нашого громадського засуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робить ся і що нам грозить, то так і здаєть ся мені, що наше дотеперішнє спокійнє громадське жите пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усіх пора — показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не

з одного боку, се ви знаєте і почувете ще ширше на нинішній раді, тож про се я тепер не потребую говорити. Я хотів би тільки показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на яким би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. А в тім і тут ні я, ні ніхто инший не має власти над вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тількиж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній дорозі, сьогодні нам прийдець ся вибрати: сюди чи туди. Тож годить ся нам, людям старим і досьвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копче знамено, котре від пятьдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Сьвяті і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значіне — Захаре, — сказали вони, — колись, у хвилі найгрізнійшої небезпеки, коли жите наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а zarazом відкриєш, що на нїм спочиває наше і нашого Духа-опікуна благословенство, що відступлене від тої дороги яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастем для громади, буде початком її цілковитого упадку!

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражінне на всіх громадян. Усіх очи звернені були на знамено, що на високій жертці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиновою хоруговкою, немов переливалось живою кровю.

— Я доси не говорив вам про се нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядїть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюх, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свобідний в кождім поединчим колісці, готовий прийняти всякі звязки. Сей ланцюх, то наш руський рід, такий який вийшов з рук добрих творчих духів. Коже колісце в тім ланцюсі, то одна громада, нерозривно, з самої природи звязана з усіми ншими, а про те свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним житем і вдоволяє свої потреби. Тільки сама суцільність і свобода кождої поодинокї громади робить усю цілість суцільною й свобідною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпаде ся само в собі, то й цілий ланцюх розпаде ся, одноцілий його звязок розірве ся. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла сьвятої Руси. Горе громаді, котра добровільно ста-

несь тсю ранюю, котра не ужие всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоровлю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лица землі, запасти ся в безодню!

О гатні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою о камінь і мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіми барвами веселки, видавав ся блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожде колісце його ланцюха сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжують колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожда громада має свої дорогоценні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті сьвяті, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свобідні, що не вяжуть нікого доброго в добрім діланю, а вяжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не вяжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищеня всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, деревляні обручки легко могли би потріскати і вся одноціла ланцюха пропала би. Так само як би не наші сьвяті громадські постанови, то й уся громада пропала би. Так само як би не наші сьвяті громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайтеж, чесна громадо! Злодійські руки простягають ся, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жило ся!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушю громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч би прийшлось нам і остатню каплю крови пролити!

— Добре діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіне тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До остатньої каплі крови повинна громада боронити своєї свободи свого сьвятого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від вас крови! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очи всіх громадян немов на даний знак звернули ся в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показала ся невеличка громада пишно построених, оружених людей. Се йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин

Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на горячу весняну днину боярин був у повній рицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедренниках і наголінниках і в блискучім спіжевім шолемі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць. При боці у нього теліпався у піхві тяжкий боєвий меч, через плечі перевішений був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий і широким сталевим вістрем і бронзою набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної зброї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пашею переробленою в заціпку на груди, і з лабами, що острими кігтями обхапували його пояс. Докола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбиралих у такі-ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенулася тухольська громада, побачивши наближене тої вовчої дружини; всі зрозуміли, що се власне й є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але поки що вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалить ся, що з милости для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почуттю княжої милости, в тім почуттю, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і нізачо ставати нам рабами — се причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдивому свобідному чоловікови личить не гордість, а супокій повага та розум. Захвайте-ж проти проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упокореним! Я скінчив.

Тихий шелест вдоволення і радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і ледво окинувши її оком проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин очевидно хотів показати громаді свою висшність. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій ціли ти робиш кривду громадї?

— На суд громадський? — повторив немов зачудований Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечати ся, — се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізнійше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого-ж велів тобі твій пан йти в наше село?

Лице боярина облило ся червоною пасмугою злости при тих словах Захара. Хвилю він вагував ся, чи відповідати дальше на його допитуваня, далі погамував свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воеводою й начальником Тухольщини, і дав мені і моїм потомкам у вічне посідане тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виняв із заширокого ремійного пояса княжу грамоту і підняв її в гору, показуючи громадї.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

— Як тс? — крикнув здивований боярин, — ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи і у нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих судіїв, посилає їм своїх вірних слуг, аби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине, — замітив строго Захар. — Бач сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих судіїв княжих ми не видали доси і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воевод жили наші батьки, жили й ми доси, і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було доси, але від тепер не так буде

— Як буде від тепер, сього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тільки скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь сьвіт знає і подивляє його справедливість

— То він певно і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

— Боярин змішав ся сим простим питанем, але по хвилинім вагованю сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підданих?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і кривдячи їх з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрем своєїого топора.

— Гляди-ж, боярине — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумліне твоє каже, що се не може бути. А преці же твій справедливий князь зробив се з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастем він не турбує ся, котрі йому не вчинили нічого злого, але навпаки, що року складають йому богату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривити!

— А прецінь нас скривдив, оттою самою грамотою, кою ти так хвалиш ся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би тебе, як би без твоєї волі зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його моему синові? А так само діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від

віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імени свого князя і кажеш: »Се моє! мій князь дав мені се в надгороду за мої великі заслуги!« І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи-ш, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тімя, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову до долу і довгу хвилину мовчав, не знаючи що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки до гори, до сонця:

— Сонце преясне! — сказав він, — ти благотворне, вольне світило, — не слухай тих огидних слів, які осьмілився сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, доси й помислом таким не скверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галччі, довкола князя, наплодилось багато таких людей, то ти зітрн їх з лица землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народа! — І потім Захар успокоївся, сів і знов звернув ся до боярина.

— Ми чули, боярине, твое переконане — сказав він. — Не повторюй його другий раз перед нами, нехай вони при тобі лишає... Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнівайся! Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нім бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, — князь не береже нас ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від медведя — а се наші найгірші вороги. Він, що правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж Угри — своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде і не вдовольнить ся ніякими добичами, а рад би нас усіх навіки поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупувати ся щорічним данинами. Чим менше ми про нього знаємо а він про нас, тим ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла

позбути ся сьогодні його з усіма його ватагами, то певно була би ще щаслива і велика!*)

З дивним чутем у серці слухав Тугар Вовк тих горячих слів старого бесідника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гнилю та підлотою, він усе таки був рицар, вояк, чоловік, і мусів відчути серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушило серце Захара Беркута. А при тім же він далеко не по щирій совісти виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя; його душа й сама нераз бунтувала ся проти тої власти, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу власть свої власні забаги тоїж власти. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але zarazом і жаль йому зробило ся того велитня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, — жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здаєть ся навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в горячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані вічно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагають ся конечно одного, сильного володаря в нашім краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв усю силу цілого народа для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здаєть ся, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилив ся, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдавати ся в золоті мрії, а на сучасність жмурити очи. Але-ж тричи не подоба йому помітувати ся добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Се звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діє ся довкола нас. А тимчасом не знати ще, хто з нас двох більше і докладнійше се знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближене того ворога ви

*) Погляди, як висказує тут Захар Беркут, можуть уважати ся характеристикою поглядів тогочасного народа на князів та їх кроваві межусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданю про співака Митусу, якого за бунтівничі бесіди та непокірність князь Данило велів зловити і покарати смертю. Розуміє ся, що наводячи такі погляди для характеристики часу й людей ми тим не хочемо умалити ваги і значіння особи князя Данила, який між усіма вождями русько-галицьких земель визначує ся як чоловік незвичайний, симпатичний і, по своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом. Прим. авт.

магає згромадження всієї народної сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних Монголів на нашу країну, про те, що вони по довгим опорі заняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали се ще перед тижнем, і знали про княжого післанця виправленого в отсі сторони, га про його вісти. Княжий післанець прибув пізенько — наші післанці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже заповенили нашу Червону Русь, понищили багато городів і сел і розділили ся на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть від Судомир, у польську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав сього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом глядів на старого Захара.

— Я й се скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і їх вольнім союзі. Зі всіми підгірськими громадами ми стоїмо в звязку: вони обовязані нам, а ми їм доносити як найшвидше всякі вісти важні для громадського життя. Підгірські-ж громади стоять у звязках з дальшими, покутськими та подільськими, тож про все, сяк чи так важне для нас, що діє ся на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістий, коли помогти собі не можете! — згідно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. — Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не позволяють їм мати своє оруже ані вправляти ся в робленю ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоб з'єднати в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надали велику власть над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські звязки, обезоружити громадські руки. А тоді всяким Монголам отверта дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило пропав десь без вісти. Замість обернути ся до свого народа, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну заперу проти монгольського наїзду, він, поки Монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочи. Але Угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і хто знає, може не задовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його

вірного підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі власть над слабшими.

Боярини слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, Моїголи грозять нападом і огнем землям?

Захар якось значучо всміхнув ся на те запитанє.

— Грозить, боярине.

— І щож ви думаете робити? Піддавати ся, чи боронити ся?

— Піддаватись їм не можна, бо всіх, хто їм піддає ся, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжші бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воєводу. Я вас поведу до бою проти Моїголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воєводи. Ти ще не витолкував ся зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щирю волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішав ся трохи таким наглим зворотом, і далі сказав:

— Старче, громадо, — покиньмо давні урази! Ворог зближає ся, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори сього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав з нами, — і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з Моїголами?

— Старче, ти, бачу, завзяв ся роздратовати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені, осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем як воєвода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай, боярине, наших земель і наших людей, а тоді може ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Оттака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів?

— Щож, боярине, — інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти у себе не схоче.

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада, або постороннього, що без волі громади забирає би громадські землі, з родиною такою прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівнати з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготався силюваним сьміхом боярин — то ви сьміли-б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівнати з розбійниками і конокрадами?

— Щож, боярине, — а скажи сам по совісти, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Аджеж землю нашу забираєш — наше найбільше і єдине добро. Людий наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отсе ти згадав про свою честь, і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двайцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, се ще не заслуга. І розбійник нераз проливає свою кров, а йогож за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, се ганьба, не заслуга, і для тебе і для князів. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти Монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістався до неволі.

— Отсе ти добре сказав, — не знаємо тільки, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанем. Постараємось переконати ся. — І за тим словом Захар устав і звертаючи ся до громади, сказав:

— Чесна громадо, — ви чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто сьвідчити за ним або против нього?

— Я можу! — озвав ся голос із народа.

— Мов стрілою поражений стрепенув ся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кули, розповідаючи страшні вісти про Монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дістали ся до неволі, а потім підчас обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких Монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістав ся до неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах Русі, поки в кінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобало ся жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою, загально люблячи його і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний, веселий характер. Оттой то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув поблідівши боярин. — Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я доси мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! свідоцтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра . . .

— Мовчав доси, то мовчи й далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою упав до долу. Охнула громада і зірвала ся на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин, — не боюсь вас! От так буде кождому, хто поважить ся торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютої, стояв він посеред них з кровавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине, — сказав Захар, — ти смертельно провинивсь проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка нашого громадянина. Що він хотів про тебе свідчити, ми не дізнали ся і не хочемо знати, — нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признав ся до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддали ся з між нас! За три дні від нині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з сього поганого збору!

Боярин віддалив ся зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці винесли кроваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Когож вибираете до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимови приймати сей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мисли за котру він віддав би був жите. А тепер, о горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але про те Максим не відпирав ся від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдане, сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радував ся ним: аджеж при тій нагоді він побачить її, злагодити хоть своєю широстію острій засуд громади!...

А тим часом рада громадська йшла далі своєю чергою.

Прикликано післанців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронити ся проти нападу Монголів.

— Зруйновані ми, — говорив післанець підгірських громад. — Села наші попалені, худоби зрабовані, молодіж вигибла. Широкою рікою розлили ся пожежі і знищине по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понизше Синедівська на рівнині біліють ся вже шатри Монголів. Іде їх сила незлічима, а і ми її думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і

втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люди, що хотять за продати шляхи наші Монголам.

Післанці з інших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народа. Передновинок тяжкий. Ратуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Післанці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На Бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і братя, спиніть тоту страшну хмару, не допустіть її звалити ся в нашу країну! Ваші села — твердині; кожда скала, кожда дebra ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони перевалять ся через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви чесні послы сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Военні сили виступали проти них і погинули. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? як нам боронити ся? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удавати ся не можна. Шлях наш при вашій псмочи, чесні загірні громадяне, ми чень оборонимо. Але иньших шляхів ми оборонити не можемо. Се буде ваше діло, чесні тустаньські громадяне, а колиб нам удало ся наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські післанці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині треба, щоб кождий поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схотять видати їх Монголам, то щож ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і се може ще спасти нас: що Монголи не підуть на ваш шлях і що в таким разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяне, громадяне, — сумовито але і з докором сказав Захар, — і сила, бачить ся, у нас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на «може» та «хто знає». Аджеж сього будьте певні, що скоро

нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалося би забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кождої хвилі сей прехитрий рід може продати зас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які облутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки сього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустаньські післанці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знав їх. Зломана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?... Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Не вжеж таки, чесні сусіди мое слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Колиб так було, то нічого вже й мое слово вам не допоможе, то вже пропали наші громади, пропали наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли с зрі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будуші дні.

Післанці стороньських громад, піднесені на душі й заохочені, порозходили ся. Тільки копче знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо ясніло пречистим блакитом, немов не бачучи земної журби та тривоги

IV.

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне жите. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сел і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан прозваний Батием, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стільки всяких полоняників, що мусли бити ся за нього в перших рядах — ішов по-здовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх

мурах. Монголи мусіли нераз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, богата країн., заселена племенем спорідненим з Монголами, від котрого великий джінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися і страшений похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батия, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділила на три часті: одна під проводом Кайдана пішла бесарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділила від головної орди в землі волинській і поперець Червоної Русі, через Пліснеско, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її в брід, а далі розлила по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили Монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські чісланці, їх шатри біліли на рівнині понизше Синевідська.

Вечеріло. Густі сумерки лягали на Підгір'є. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулькани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і пінився по закрутинах. Небо покривалося зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині почали розблискуватися якісь сьвітла, зразу де-де, рідко, мов несміло, далі чим раз густійше, сильнійше, — поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покривалася ними, не розжеврїлася кровавим обриском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той обрис над долиною, то живійше палахкотячи, то мов розливаючись у темніючій просторі. Се палали нічні огнища в таборі Монголів.

Але гень-гень у віддали, де кінчилось те меркотяче море, палали інші сьвітла, страшні, широкі, бухаючи огняною загравою: се горіли околичні села і слободи, окружаючи широкою огненною пасмугою монгольський табір. Там бчшували загони Монголів, рабуючи та мордуючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличких та крепких гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у рицарському строю, в збруї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом припятим до кінського сідла. З під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосе на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубами котилися з ярів і дебрів чим раз висше на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятости, що що

хвиля розливав ся по ньому то їдким, прикрим сьміхом, то по-нурою хмарою, — немов щось шарпав його сугави несподіваними, судорожними рухами і давало ся в знаки його гарному ко-неви.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одіта в полог-тняну нитками перетикану одержу, з невеличким бобровим кол-паком на голові, що не міг вмістити в собі її богатого, буйного, золотисто - жовтого волося. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сайдак зо стрілами. Її чорні, палкі очи ла-стівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими кон-турами верховини і темно - зеленими, ситими барвами лісів та пологин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвін-ким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинили ся на крутій пригірці, через який вони з трудом пробирали ся, щоб перед цілковитим смерком доїхати до ціли. — Що за чудово гар-на країна! — повторила вона вже тихійшим, ніжнійшим голо-сом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглубимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрі-зав їздець.

— Ні, таточку, сього не кажи! — сказала вона сьміло, але за раз же якось змішалась і значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобав ся...

— О, я знаю, що він тобі сподобав ся! — скрикнув з доко-ром їздець, — а радше, що сподобав ся тобі один із того наро-да, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова бачка свого покинути для нього, що ти перестала вже любити бачка для нього! Та що діяти — така вже дівоча вдача! А тільки я кажу то-бі, дівчино: не вір тому поверховному блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами мінить ся!

— Алеж таточку, що за думки шибать по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряеш мені! Я признала ся то-бі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Але-ж дурна дівчино, ти не будеш його, про се ніщо й думати! Хиба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вів-ар?...

— Ні, таточку, не говори, не говори сього! Він такий рицар, як і інші рицарі — ні, він ліпший, сьмілійший і чеснійший від у-сіх тих боярчуків, яких я бачила доси. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної, осьліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осьліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без вагованя і думаня я зробила се. Навіть не без висшої волі, таточку!

Остатні слова сказала вона якимсь приглушенням, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернув ся до неї.

— Ну, а се що знов? яка висша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — В ночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показалаась мені в сні мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волосем, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очех. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо — сказала я і більше не могла нічого сказати з радості та роскоші, що наповняла цілу мою істоту.

— Мирославо, дитя моє єдине, — говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й доси тремтить мені в серці, — слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо! сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радості.

— Благословлюж твоє серце! — І сказавши се, вона розвіяла ся запахущим леготом, а я прокинулась. І серце моє справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мні благословенство мами!

— А леж, дурна дівчино, се був сон! Про що ти в день думаєш, те в ночі й приснилось тобі! А в тім — додав боярин по недовгій хвилі, — а в тім ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба він умер?

— Хоч би й сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказав боярин з силуваним супокоем, — що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівнати його з землею! Але постійте ви, хамове племя, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, се не тухольський вовк, — він і тухольським медведям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серці Мирослави, коли почувла ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за щож нас вигнали? Певно за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я з слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямаш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вколело його те скажене з уст доньки. — О, я знаю, що колиб ти була не в раді, то й ти булаб стала за ними против свого батька! Що за дити! — батько старий, понурий, не вміє блискати очима ані зліди. А тобі хочесь не такого товариша! І що з того, що батько був перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю? А найближчий, молодший товариш може десь тепер зі своїми Тухольцями руйнує нашу хату, останне й одиноке місце приємановище на світі!

Мирослава не витемпила ніяких докорів, — горячі слізки бризнули з її очий.

— Ні, се ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слізьми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я-ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді і говорити правду! Не вжеж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав похиливши голову. Вони зблизили ся вже до верха гори і їхали вузкою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і з часта форкаючи тупали з вільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Кудиж ми ідемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, отираючи рукавом слізки і підводячи до гори голову.

— В світ за очі, відказав батько.

— Тиж казав, що ідемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То кудиж ідемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може їхати до Галича до князя, котрому я наприкрив ся і котрий рад був мене позбутися? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть — на те він як раз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! Іди, сказав мені, нехай лишень тут не бачу тебе! Иди і угрижай ся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай! Ну що, може їхати нам до нього, жалувати ся на Тухольців, просити напроти них княжої помочи?...

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужше погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на останні слова доньки. — Ну, а може вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлєпів, до того чорта Беркута, і просити у них ласки, пі

дати ся їх карі, зректи ся свого боярства і благати їх, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями в купі, між вівсом і гноем?

Постава Мирослави незамітно, мимоволі простувала ся, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони приймалиб нас? — спитала живо.

— Хто знає! — сказав грізько боярин. — Се ще як би ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чомуж нам не спробувати сього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то може по своїому праву. А може... може й ти, таточку, де чим... своїм острим поступованем причинив ся до того? А коли-б лагідно, по людськи з ними. —

— Ах Боже, се що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування. Вони станули саме на вершкуну гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинула ся широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кровавим відблиском. Немов з пекла несли ся з долини дивні голоси, ірзане коний, брязкіт збруї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, вязаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хруськіт будишків, що перепалені валили ся до долу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивали ся під небо. В кровавім розблиску огнів видніли ся тутже в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотиригранних шатрів, перетілені від себе широкими відступами. Люди мов мурашки снували поміж шатрами і громадили ся коло огнищ. Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відорвати від нього очий. Навіть старий, понурий боярин не міг рушити ся з місця, потапаючи очима в тім лячнім, кровавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогна та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздриями, немов лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога сьвятого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тога Вовк.

— Ах, се мусять бути Монголи, про котрих прихід говорив народ з такою тривоگوю?

— Так, се вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадіства.

— Тату, се загибель наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бій ся, не вродилась іще та буря, що здужалаб до кореня знищити те підле насіне!

— Алеж таточку, Монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти нераз оповідав, як вони подусили князів під дошками.

— І се добре! Нехай їх дусять, тих хитрих круків! Але боярина не задусили ніякого. Ще раз кажу тобі: се наші союзники!

— Алеж таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кровю нашого народа?

— Що мене се обходить, хто вони і які вони? Крім них ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кровавий відблиск огнів, що осьвічував околицю, робив його лице страшним і дижим і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кровазив вінцем. Вони обоє позлізали з коний і стоячи на острім гребені гори гляділи одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сьміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насьміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати; я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а верну ся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи се отверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Ідовитий голос боярина став ся при кінці якимсь мягким, тремтучим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькови на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш мое серце! Чим я так тяжко провинила ся перед тобою? Я-ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до остатнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного імя на вічну ганьбу!

Ридаючи вона зпала батькови до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози і з його старих очий. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудий.

— Доню моя, — сказав він лагідно, — не жалуй ся на мене! Горе наповнило гіркостю мое серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривоги й боротьби. Аджеж ми самі тепер на сьвітї.

ні до кого нам прихилити ся, ні від кого ждати помочи, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слізми Мирослава. — Гнів проти Тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Не-хай і так, що ми нещасливі — а чи для того мусимо бути зрадни-ками свого краю? Ні, радше згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, горяча, палка, і не знаєш, як сма-кує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу оберекти тебе від них. Не перечь мені! Ходи, їдьмо до ціли! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Да-ремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав у низ горо-ю. Ридаючи подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від заги-белі, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона бідна й не знала, як глибоко її батько був уже застряг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для ньо-го справді не було иншого виходу, як падати глибоше, аж до дна.

Чим дальше з'їздили в долину, тим густійша пільма обха-пувала їх, тим менше могли що-будь бачити крім блимання ог-нищ і жеврія віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставав ся чим раз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очи, захапував віддих у грудях. Боярин простував до першо-го огнища, що палало серед поля. Се була монгольська сторо-жа. Наближаючись, вони бачили пять люда в кожухах, оберне-них волосем до гори, в таких самих пелехатих острокінчастих колпаках, з луками на плечах, і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава дігнула батька й сіпнула йо-го за рукав.

— Таточку, Богом сьвятим молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! підемо але не з униженою просьбою. Підемо в гості — і рад я побачити, чи твої Беркути посьміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі Монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто їде? — закричали ріжними голосами, то по нашому, то по свому.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по монголь-ськи Тугар Вовк. Монголи стали витріщивши очи на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — Спитав один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів остро, на монгольській мові бо-ярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета бегадир і Буруида бегадир.

— Ідиж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дон упадає.” А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованєм розступили ся Монголи перед незнайомим приїзжм, що говорив їх мовою тай ще таким певним тоном, до якого воии привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам допавши коня погнав до табору, якої може чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коний, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й припяли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, воиа була бліда і не сміла піднести очий на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною Монголи сповняли його волю, вона догадала ся, що батько її не від нині знає ся з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь Монголам, виявивши їм на перед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда — говорили вісти — доказу на те певного нема, а то-б бояринови прийшлось понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішаню взятий був до неволі, Але дивним видавалось декому його швидке увільнене без окупу, хоч боярин б. жив ся, що Монголи випустили його, шаиуючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжій дворі всі почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давійше. Боярин вкїнци почув ту зміну і попросив у князя даровизии землі в Тухольщині. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопати ся в такій лісистій пустині, та й ще з молодю дочкою, — князь Данило дав йому даровизну — очевидно рад був його позбути ся. І при відїзді з Галича якось холодно прощали ся всі з боярином, довголітнім товаришем оружя. Все те згадала тепер в одій хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гївало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значить ся, вісти й шепти говорили правду! Так, значить ся, батько її від давна, від десятиох літ був у порозумію з Монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову до долу. Серце її боліло дуже: воиа чула, як у ньому одна за другою рвали ся найсильнійші й найсвятійші нитки — нитки дитячої лю-

бови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тутже коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярнин сидів тепер якнісь невеселий: його рішуче серце тишло очевидно якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи не змигаючи в полум'я вогнища, слідили уважно за тим, як догарали червоні мов розжарене залізо поліна, як тріскали в огні злизувані полум'ям. Чи се було спокійне думане чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи може яке тривожне прочуте будучини холодною рукою вхопшло його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тількиж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослава, лише глядів і глядів у вогнище, на мнотячі іскри та попеліючі поліна.

— Доню! сказав він в кінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбів мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярнина ледовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді і мовчав і відвлюювався в вогнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другові: просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярнин і підняв ся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертати ся. В одній хвилі Монголи привели їх конний, всадники Мирославу і оточивши їх обоє повели до табору. Монгольський табор був розложений у величезнім чотирокутнику і обкопаний глибоким ровом. В кождім боці чотирокутника було по дванацять входів, оточених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголів, зовсім у суперечність із християнським рицарством, яке не дорівнувало Монголам ані в військовій карності, ані в умілости тактики та керування великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликали ся з вартівниками, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придушена була Мирослава своїм болем і соромом, що випадав на горячі румянці на її дівочім лиці, то всеж вона була надто смілою вдачі, надто свobodно і по рицарськи вихована, щоб не зацікавити ся розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартівників. Низькі, підсадоваті їх постави, повбрані в овечі кожи,

через які перевішений був у кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали мов медвелі або які інші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і підочними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледво блищали ся з вузких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску огнищ переливала ся в якийсь зеленюватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими до долу головами і з горляною, співучою мовою вони подавали на вовків, що шукають, кого-б пожерти. Шатри їх, як Мирослава з близька приглянула ся, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, звязаних у горі до купи, і накриті були в верху для безпеки від дожджу великими шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, кроваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на сей вид; її, геройську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона волілаб тепер тліти в пожежі і стриміти як кровава трофея перед шатром побідителя, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожда недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила — аніж іти здовж отсього страшного табору на безпечне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тимчасом вони станули перед шатром начальника Пети, людинця Батієвого. Шатро не відзначувало ся від иньших шатрів з верха нічим окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: за то в середині було далеко яшнійше, по азійськи уладжене. Тількож ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопили ся всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч впрочім не поступили ся з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась по заду, а сам, знявши з голови шолом а з плечий лук, приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, о три кроки перед головою начальника Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісти? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінгісхана, пана всього світа! — сказав боярин. Се була звичайна формула під даня. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринови руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хибаж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінщинам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але щож я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінгісхана вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбути ся мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невольники, збунтували ся против мене.

— Але всеж таки тут вона не може лишити ся.

— Я прошу внуків великого джінгісхана, дозволити їй лишити ся нинішню ніч і завтрашний день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для другів наших ми гостинні — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ломаною руською мовою: — Зблизись, дивчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима гляділа вона на того нищителя Руси, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько. — Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизила ся.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарна динчина! Жаль, що не остатись. Гляди дивчина на свій тат. Будь вірна великі джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отсе коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи вояк — усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстень, здобутий у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений бериль з вирізаними на ній фігурами. Мирослава вагувала ся, чи прийняти дар від ворога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука джінгісхана, — сказав боярин. — Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі

безпечний прохід у монгольським таборі. Нам бо прийдешь розстати ся, доню. Їх военний звичай забороняє жінщинам бути в таборі. Але з тим перстеном ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі запотребить ся.

Мирослава ще вагувалась. Але в тім нова якась думка шибнула їй у голову — вона взяла перстень і відвертаючись, урваним голосом сказала: — Дякую!

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишив ся сам з монгольськими бегадирами, щоб радити военну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник сього відділу, чоловік літ коло сорока, тип Монгола: невеличкий, повертливий, а хитро мигаючими, малими, мов мишачими очима.

— Сідай гостю, сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай се буде найвисша похвала твоєї вірности для великого джінгісхана. Але все таки ти троха за пізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий джінгісхан виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам донше трох день без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край Волхів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а якуж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнав ся про ваш похід, а дізнавши ся прибув зараз. Про задержку не жури ся. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкій і вигідний, топтаний уже нераз руськими й угорськими военними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дни ходу, а з Перемишля до гір ще два дни.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нїм поробили засіки. Але бояри не радо служать князеві Данилови Романовичу, не радо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чомуж доси ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годі їм, великий бегариде. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людей для оборони

засіків не радо зносить їх власть над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князів ні власти, де кожда громада жила для себе, а против спільного ворога всі дружили ся по добрій волі і вибирали та скидали свою старшину. В отсих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полумя непокори в імя тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана отверто, то побив би їх камінем. Колиж за приближенем вашої сили боярин піддадуть ся вам і віддадуть вам засіки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насьміх і погорда заблискотіли на його тонких губах.

— Дивніж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує против своїх слуг, слуги против князя, князь і слуги против народа, а народ против усякої власти! Дивні порядки! У нас коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і окруживши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесять великих китлів на грані і налити їх водою, а коли вода закипіла, то не розбираючи нічиєї вини, велів у кожний котел кинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів поїммати і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків учили ся послуху й покори великому джінгісханови. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її, дякуйте богам, що зіслав нас до сього краю, бо коли-б не ми, ви певно, мов ті голодні вовки, пожели-б одні других.

Кров постигла бояринови в тілі при тім оповіданю Монгола, але він ні словечка не відказав на се.

— Ну, а який же наш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вузший і не так рівний, але за те близший і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопці шильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмо ся! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх бояти ся, — підхопив боярин. — Вони-ж без оружя і без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але може на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних людей до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо сьвітом у дорогу і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кільки часу треба на понищене засіків, три дни ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Позволь мені слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно сьвідчило про його походжене з туркоманського племенни. Се був страшний, безтямно сьмілий і кровожадний войовник, Бурунда бегадир, супірник у славі з Кайданом. Монгольські закони, які він провадив лишали по собі найстрашнійшу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевисшав Пету своєю відвагою; перед його шатром кождого вечера було два рази більше сьвіжих голов, ніж перед шатром усякого иньшого вояка. Але Пета не завидів йому тої сьмілости, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці веденя великих мас і кермованя великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечнійші місця, держав його в запасі на найтяжшу, рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран, — а тоді пускав його з відділом «кровавих Туркоманів» довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Позволь мені з десяти-тисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху і прорівняю тобі дороогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунди був хоч і сьмілий, та за те дуже розумний, і Бурунда був єдиний сьмільчак до виконаня сього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по твому! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

Позвольте ще й мені слово сказати, великі бегадире, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом, — а всеї задля тісноти шляху й я не радив би слати — то позвольте мені піти наперед з невеличким відділом і заняти вхід того тухольського шляху, заким іще тухольські смерди дізнають ся про наш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій збруї! — сказав Пета встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпити ся і попрощати ся з донькою.

В темнім шатрі на ліжку покритім мягкими, зрабованими пиринами сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражіннях сього вечера вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положення, в яке втягнув її батько. Положене те було справді страшне, бачилось навіть — безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольським таборі, на-пів гість, на пів-бранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матери і в своє любовне щасте з Максимом, — і тотя віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кровавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний, чи не добровільний? — побут у монгольським таборі? Мов гадюки вертіли її серце ті монгольські питання, і вона дала сльозам волю і плакала мов з життям своїм прощала ся.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, по ложив руку на її плече, — вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полудне він упаде трупом від мого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякав ся того голосу і відступив ся від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона. — Бін, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекував ся боярин, — хто се сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставала на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бій ся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до

сеого! Не для того я не можу бути Максимова, що внша від нього родом, — о ні! Я низша від нього, я чую себе безмірно низшою від нього, бо він чнста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такій хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щасте. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напротив нього?

— Алез нічого, зовсім нічого! Він тепер може вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви урадли з Монголами?

— Говорили про те, кудн йти на Угрн.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щобн помстити ся на Тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мстити ся на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу переправити Монголіє на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти-ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з Монголами напасти на нього...

Боярин видивив ся на неї зачудуваними очима; він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно бнстро згадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судила ся, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попаде ся, то я стану обік нього і буду боронити ся разом з ним, до остатнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Се хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава. — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досн? Коли убеш мене, то се буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того,

хто дорожший мені над жите моє! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підійму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава.

— Ну, розуміє ся, ти боярин, деж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні, коли вже таке твоє над ним милосерде, то ще раз кленусь тобі, що ані я ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він незнати як нападав на нас! Досить тобі сього!

Мирослава стояла, шарпана страшно сердечною тривоگو, і не могла нічого більше сказати. Хибаж вона знала, чи досить сього, чи ні? О, як радо була-б вона пташкою злетіла до нього, щирим щebetанем перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою збрую і виходячи з шатра сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і заклинаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захитала ся за ним. З залозаними руками, образ найгяжшого горя і найстрашнійшої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи остатній стук кінських копит, що глухий німіли по мірі того, як віддаляв ся на полудне відділ Монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнене громадської волі. Від малку виріс він у глибокім почуваню своєї едности з громадою і сьвятости громадської волі, тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади — пропрати з громадських земель ворога громади, якого бачили Тухольці в боярині, — і тепер він не сьмів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвало ся і краялось на саму думку, що буде мусів стрітити ся з Мирославою, з її батьком, як з ворогами, що буде може мусів бороти ся з боярськими лучниками, або і з самим боярином, проливали кров людську в чах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішив ся зробити своє діло як можна найспокійнійше і не доводити його аж до проливання крови, але хтож міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Се лекше могло бути, як що.

— Але ні — думав собі Максим, — коли схочс моєї крові, я не буду боронити ся, я наставлю йому свої груди добровільно, нехай бе! Житя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мій, соколе сизий! Прощайте братя і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуєте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерти!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на споєнях вигладжених ялиць, будованих в угла, так як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними з верха грубою верствою червоною, в воді не розмакуючої глини. Вікна, як у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на рами волові міхурі, що пропускали слабе, жвтаве сьвітло до середини. Входові двері з переду і з заду вели до просторих сіній, яких стіни обвішані були всіляким оружєм, оленевими та жубровими рогами, шкірами з диків, вовків і медведів. З сіній на оба боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів і з деревляними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна сьвітлиця бояринова, а друга, по другім боці сіній, його доньки. З заду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій служебна. В сьвітлиці боярина стіни були обвішані шкірами медведів, тільки над постілю висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімсь поході. Там же висіли його луки, мечі й иньша підручна зброя. Сьвітлиця-ж Мирослави була крім мягких шкір по стінах і помості пристроєна в цвіті, а на стіні, на проти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве зеркало і обік нього деревляний, сріблом окований, чотириструнний теорбан, любий повірник Мирославиних мрій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стадоли й иньші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто і глухо було сьогодні в просторім боярськім домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишили ся, тай ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають. Мабуть важнійше якесь жде їх діло, бо беруть луки і стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готують ся. Що се такого?

Та ось один, що стояв серед шляху мов на сторожи, дав знак трубою, і в повній збруї всі дружинники стали в ряд перед

боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і побачивши оточених людей перед боярським домом, почала й собі готувати ся до бою. Тривожними очима позирнув Максим на оточених людей, чи нема між ними боярина. Але на щасте боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудий його звалила ся і сьмілійше почав порядкувати свою ватагу. То й не довго часу забрало, і мовчки, з понатяганими луками, з блискучими топорами й списами Тухольці зблизили ся в ряді до боярських дружинників. Не дальше як на пятьдесят кроків одні від других зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовче! — крикнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Післала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуді громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав підносячи голос Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимови, що се має значити, але не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли мов змій, і перелетівши понад головами дружинників, товбивали ся в стіну. В тій хвилі дружинники мов на даний знак кинули зброю на землю і з простягненими руками ступали напроти тухольських молодців.

— Товариші, братя! — сказали вони. — Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринови, що стрітимо вас ворожо, але ми не давали йому слова проливати нашу кров і проливати її за неправду. Ми були при суді громадським і знаємо, що боярин скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть що вам повелено і коли бу ласка батьків вашых, ми будемо просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринови!

Радість Тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружє на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилею думали вступити в смертельний бій. Максим найдужше рад був тому, що його побоюване не справдило ся, що йому не довелось перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніко-

ли не розстати ся. Радість сумірного закінчення сеї немілої справи на хвилю заглушила в нім усякі иньші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників ввійшли Тухольці до боярського дому, , все з зацікавленем, оглядаючи, хоч нічого не тикаючи. З сердечним трепетом наближав ся Максим до сьвітлиці Мирослави, надіючись тут стрінуги її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в сьвітлиці і се затурбувало Максима. Де вона? подумав він і зараз надумав спитати про се дружинників, що тим часом вештали ся, приготовуючи на radoшах для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питане зовсім не вдоволила й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне? — не знати. Велів їм виступити ворожо проти Тухольців, але чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то може повзявши яку иньшу думку, урвав бесіду й відїхав. От і все, що дізнав ся Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісти мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба навіть хинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що се таке? Чи не криє ся в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але не хотючи всім у голос виявити свого підозріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб мали ся на бачности, а сам почав сильно і уважно переглядати весь дім від гори аж до долу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але щож, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілости.

Тимчасом дружинники повиносили до сінній великі дубові столи із сьвітлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всілякими стравами й медом. Серед радісних окликів й співів почала ся гостина. Тількиж чим довше сиділи молодці за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якась їх радість і веселість. І хоч мід пинив ся в точених деревляних кубках, хоч мясо печене на рожнах димилось на деревляних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця стола до другого, то все таки таємно тремтіли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна, недослідна а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?...

Ось устав один із боярських дружинників і піднімаючи в гору кубок повен пінистого меду, почав говорити:

— Братя! Радісний сей день для нас і щоб ніяка лиха при-
рода — —

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенкетарі напруго посхапувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що се? що се? — крикнули всі нараз і поперли ся до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак — глухий стук кінських копит, — а прецінь якого безмірного переполоху наробив він у боярським домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: сей біг туди, той сюди, сей шукав того, той сего, а всі мішали ся і товпили ся без ладу, топтучи по кубках і стравах, по білій скатерти і по дубовім переверненім столі. Ма ксим перший вирвав ся на двір із тої замішанини і раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, братя, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всі стали мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне остовпіне. Але її се тривало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розлягав ся все ближе і ближе, а неминуха небезпека разом обудила всіх із мертвоти. Аджеж усі були сьмілі, сильні, молоді! Аджеж кож дній із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кровавій боротьбі з ворогом і бажав і молив ся, щоб сон став ся явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони малиб її перелякати ся? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість, страшна назва »Монголи«, — в найблизшій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кожний держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з иньшими, готовий до кровавого бою.

— Гловне діло наше, товариші, держати ся сих стін. Поки ворог не випре нас від сього дому і не окружить на вільнім полі, поти не маємо чого бяти ся. Дім сей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна-ж сила мала стояти при зходових дверях, щоб у разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом Монголи на рини над Опором зупинили ся, позлазили з коний і розділивши ся на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбув ся швидко, без ваганя, без довшої запинки. Маневр той показував

ясно, що Монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто се йде так завзято на чолі середнього, головного відділу Монголів? Глянуть товариші і очам своїм віри не ймуть. Се не хто другий, як сам властитель сього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим не довіряючи їх щирости, поставив у ряди в суміш із Тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Не вжеж ви й тепер іще схочете додержувати йсму вірности?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникови! Розіб'єм вражу ватагу або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою сказав Максим:

— Простіть, братя! Одну хвилию я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові з своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімо ся разом, близько стін, так аби не могли нас оточити і стараймо ся завдавати їм як найбільше страти. Монголи, як я чув не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей нам удасть ся відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старав ся в иньших вмовити надію, яка в нього самого почала щезати від першої хвилі, коли тільки побачив Монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернула ся перед очима обляжених. Але все таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його притомність духа й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і розказах, кождий дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайної можности, знаючи добре що й сусідне місце буде так само пильноване.

Та ось Монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачить ся, хоче поперед пробувати ще намови, бо ось він виступив з поміж рядів наперед против головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Не вжеж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли би підняти зброю на військо великого джінгісхана, нині безперечно пана всієї Русі? Піддайте ся йому без бою, то він помилує вас. Але

ті, що захотять опирати ся його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сьміло відповів Максим Беркут:

— Боярнне! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабамн! Ти поглянь на себе! Може до тебе така назва борше прнстане ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана і певно полизав молоко розлите по хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої снли великого джінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе боярнне, вся сила великого джінгісхана не зробить ані-вольним, ані чесним чоловіком!

Остра і різка була бесіда Максимова. Иньшим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадинка, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому про те ніяка честь не належить ся. Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінив ся зо злости.

— Хлопче поганій! кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похваляв ся своєю вільністю! Нині ще кайдани забрящать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш ваяти ся в поросі перед начальником монгольської снли!

— Швидче згинути! — відповів Макснм.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей діти, — озвав ся він до Монголів їхньою мовою — далі на них! Тільки сього обминайте, сього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговній вереск і урвав ся. Стишилось довкола боярського дому, але се була страшна тиша. Мов гадюки свнстїли монгольські стріли, градом сиплючнсь на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти оборонців, або трафнвши, небезпечно раннти їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб у загалі щадили стріли і збруї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стїн дому, він зі свїмн вибраними товаришами уставив ся на подвір'ю, о яких двацять кроків перед входом, за міцним дощаннм остїнком — куснем недобудованого паркана. Паркан був як раз у хлопа зевьсокнїй і стріли монгольські не досягали молодців. За те їх цїльні хоч і рідкі стріли смертельно разили Монголів і стримували їх від наближення. Страшно розлютив ся Тугар Вовк, побачнвши се.

--- Приступом до них! — крикнув він і збита громада Монголів під його проводом кинула ся бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось ось уже Монголи добігають, ось ось своїм напором обалють остінок, — коли в тім понад остінком вирвав ся, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен — і свиснула громада сталевих стріл — і ревнули з болю поранені Монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра молодці! Гурра Максим! Гурра Тухольщина! — закричали оборонці і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збирав уже другу громаду до нападу. Він поучав Монголів, як треба нападати і не розсипати ся за першим ударом противника, але бігти по трупах дальше. Тим часом і Максим поучав своїх молодців що діяти і з піднесеним оружжям ждали вони нападу Монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин і поперед усього цілими хмарами пустили Монголи град стріл на противників, а по тім знов пустилася громада приступом на остінок. Знов перед наближенем стрітили їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнула ся назад, лише з оглушаючим криком летіла далі і досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе, були, не могли досягнути одні одних. Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий, горячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори о остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підоймами підважили в гору остінок, поперли його плечима і обалили на Монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок обалюючи своїм тягаром передні ряди Монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топоричах, лупаючи ними черепи монгольські. Забрязкала кров, залунали крики і стогнання ворогів — і знов розскочила ся юрба напасників лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повитав побіду товаришів і знов відповіли на той крик Монголи градом стріл а боярин лютим прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади Монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній зброї і найкрасшим порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полудневім боці двора молодці так щасливо відбивали напади Монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба

ба на північному подвір'ю. І тут монгольські стріли просвистіли без шкоди для обляжених. Тількиж тут Монголи від разу пішли на приступ і обляженим прийшлося дуже горячо. Вони кинули купою проти Монголів, але стрічені були стрілами і мусли вертати ся, стративши трьох ранених, яких Монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили Монголи хату і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим від разу побачив, що напасники намагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відкиб вони не так густо могли стріляти, а тоді легка мусіла бути над ними перемога. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатись перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч троха захистити ся від них, Максим велів повідривати двері, познати верхняки із столів і поуставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Із за тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на Монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держім ся, товариші! — говорив він, — швидко в Тухлі почують крики або хто будь побачить, що тут діє ся і нам прибуде поміч!

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно «русських псів», що не то що не піддавали ся їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронити ся. Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх з менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових, нестерезених стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все таки коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могли багато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо вони, несвідомі в подібних маневрах, не вміли б і такої придумати. Заворушила ся монгольська сила, забрязчала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топори і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголи ради-

лись і радились до уданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криши боярського дому були на всі чотири боки прироблені невеличкі вікна, і от в тих то вікнах Максим поставив у кождім по двох слабших із своїх людей, аби пильнували відтак усяких рухів ворога, а також старали ся зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінем. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був достарчати йому чого треба, а один мав доносити від них вісти товаришам на долину.

Загнали труби і завили дикими голосами Монголи, кидаючись на противників. Та тількиж вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але прибігши до пів віддаленя, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Колиж і обляжені, що готовили ся на останню рішучу боротьбу, повитали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подала ся назад. Голосними насьміхами повитали мо лодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачить ся, заяче серце має: розжене ся і відступить. Хибаж не соромно тобі, старому рицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі сьмілі, мов барани, а поединчо нікотрий і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насьміх; він добре бачив, що Максим завчасно сьміявсь. І сам Максим швидко побачив се.

Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому, на право і на ліво від разу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: се були стіни без вікон і дверей, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі молодці побачили надходячих із тих боків Монголів і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що стояли при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки з гори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізнавши ся від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про ратунок і мови нема. Тепер приходить ся вже боротись не на жите, а на смерть.

Та і Тугар Вовк, побачивши вдачу свого задуму, голосно порадувавсь їй.

— А що, хлопці! — крикнув він, — побачимо, чи на довго це стане вашої гордості. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх з того гнізда, а на чистім полі вони проти нас, мов миш проти кота.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо ніщо вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стінами Монголи огонь кладуть.

— Братя, — говорив він, — мабуть прийдець ся нам погубати, бо на ратунок слаба надія, а Монголи, се знайте наперед, не пощаждать нікого, хто дістає ся в їх руки, так як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружжем у руках. Як гадаєте, чи будемо стояти тут і боронити ся до остатнього духу, заслонені хоч в часті стінами, чи волимо всі разом ударити на Монголів, може-б нам таки удало ся проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на Монголів! — закричали всі товариші. — Ми-ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайтеж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук — і за мною!

— Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до Монголів, стрічені були градом стріл, — тількиж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із столза, вбитий на дві списи, і в той верхняк повбивали ся монгольські стріли. Аж наближуючи ся до Монголів, перший ряд кинув свій деревляний щит — і цілий відряд кинув ся на ворога з безтямною завзятістю. Від раз узмішали ся Монголи і почали подавати ся в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і окружив молодців цілою громадою Монголів, мов стрільці цілою ватагою псів оточують розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці Монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові роти напроти них. Кров бризкала далеко із скаженої сотолуки людий, трупів, ран та кровавого оружжя. Стогнаня ранених, зойки конаючих, скажені крики убійців, — усе те мішало ся в якусь пекольну гармонію, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усьміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під гад ненастайного шуму холодних потоків.

— На право, товариші! Разом і дружно напроім на них! — кричав Максим відбиваючи ся від трьох Монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Зі страшною натугою наперли товариші на право, де лінія Монголів була найслабша і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі Монголи подали ся.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючи ся зі своїм кровавим топором на уступаючих Монголів. Товариші поперли за ним, і відворот Монголів швидко перемінив ся на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим із заду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Колиб їм удалось добігти до нього, то були-б спасені; ніяка монгольська сила не здужала-б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, — до ліса! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, кроваві й страшні, мов справді дикі звіри, гнали товариші наперед себе втікаючих Монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним позирком переглянув положене обох сторін — і зареготав ся!

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями — на тій дорозі ми ще здиблемо ся!

Три тумани куряви стояли на полю над Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка переляканих, розбитих Монголів; за ними здоганяючи їх наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила Монголів, під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою на перейми, швидко десь заховав ся і щез незаважений роз'ярений в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі Монголи спинили ся, стали. Перед ними показала ся несподівана завада: глибокий, у скалі викутий вивіз — початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сяжні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядови втікачів, які могли надіяти ся, що туг же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній трівозі, яка й найбоязливійшому не раз у остатній хвилі додає відваги, зупинити ся і Монголи обернули ся лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оруже. Але сей наглий вибух відваги не був в силі спасти їх. Мов розгукана буря впали на них тухольські молодці ломлячи й друхочучи всі завади — і похнувши їх до пропасти. З зойком повалились ті, що стояли з заду, на дно вивозу і затремтіли, коли тим часом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинили ся над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут із заду настає Тугар Вовк з Монголами, а з переду отся страшна пропасть! Що діяти? Хвилі розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай оберне ся лицем до Монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вез і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падучи до долу, — заясніла для наших молодців надія ратунку. А в тім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже, — кричав він, — сим разом не уйдете моєї руки! — своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнійшим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись смерті товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім упорі. Сеж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки Монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли схотять гнати ся за нами, то тут їм справимо смертельну купіль.

— Перший ряд скачи за ними — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк — і скочив перший ряд Монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землі не долетіли живі, стрічені в повітрі топорами молодців.

— Гурра! закричали ті, радуючись. — Ану другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапив ся скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ низше, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не йдуть нам пташки, — радував ся він. — От уже мої ловці надходять! Ану діти, далі на них!

Скажений крик Монголів залунав у вивозі, гут же під ногами Тугара Вовка. Се був відділ висланий горою на перейми; в низ вивозом він ударив тепер на Тухольців.

— В низ вивозом утікаймо! — крикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на ратунок пропала. При вході в низу чорніла ся вже друга купа Монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого Монгола свій кровавий топір. — Товариші, сміло до остатнього бою!

Тай смілож виступили вони! Добуваючи остатніх сил ударили на Монголів, і не вважаючи на некорисну, згористу міс-

цевість, що сприяла Монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але Моиголі силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці оди за другим, тільки Максим, хоч бив ся як лев, прецінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тисли ся на нього, то тільки в надії витрутити йому оружє з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній камяній клітї, приперто їх до стїни, і лиш тільки вільного місця було перед ними, кїлько могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а Моиголі пруть ся і пруть ся на них, мов хвилі повені. Вже деякі стративши всяку надїю і бачучи неможливість дальшої боротьби, на-осліп киули ся в ийгустїйші ряди Монголів і в одній хвилі погибали, розсікані топорами. Ийші, шепчучи молитви, тулили ся ще до стїни, мов вона могла дати їм яку небудь поміч; третї хоть і иїби бороили ся, але безтямно, машинально махали топорами і смертельні удари Монголів заставали їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка ийсильнїйших — пять їх було — окруживши Максима держала ся ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої заливи. Три приступи Монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупили ся, одїж їх, руки й лица скрізь заплили кровю, — але все ще різко і виразио відзивав ся голос Максима, що за грївав товаришів до оборони. Тугар Вовк на пів інівио, на пів з подивом глядїв на молодця з гори.

— Йй Богу, славний молодець! — сказав він сам до себе! — Не дивуюсь, що він очарував мою доиьку. І мене самого він миг би очарувати своєю рицарською вдачею!

А потім, обертаючи ся до своїх Монголів, що стояли над берегом яру, він крикиув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчить ся та різанина. Лиш сего (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, скочили Моиголі з гори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще раз борикали ся на-під сили Монголи з Тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалила ся ціла юрба Монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам оди стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому Монголови, що скочив був на нього, і саме замахиув ся на другого, коли в тїм якась сильна рука зелїзним стиском ухопила його з заду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно

повалений Максим, і над ним почервоніле від гніву й иатуги нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насьмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмю додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізни пута!

— Хоч і в путах, я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі! — сказав Максим.

Боярин зареготав ся і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змаліло в тій кровавій різанії. З головною частиною оставших ще Моиголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивоза, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернути ся до табору.

— Прокляті хлопи! — буркотів боярин переглядаючи свої страти, — скільки народу поивечили! Ну, але чорт бери Моиголів—їх не шкода! Коб тільки мені по тих трупах дійти до власти й сили, — обернув ся-б і я лицем проти них. Але сей поганець, сей Максим, — то мені борець! А хто знає, може й він міг би послужити до моєї ціли? Треба використати його, коли його маю в руках. Вік мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який се той їх шлях і чи нема де на нім яких маивців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати троха, хто знає на що ще може він пригодити ся.

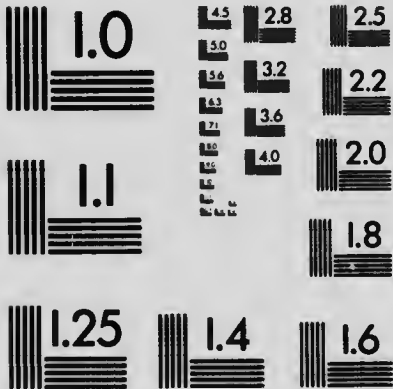
А тим часом Моиголи готовили вже коий до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюхи, кровавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежою, сидів на камені над річкою, німий з затисненими зубами і з роспукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кровю обризкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так смирно на своїй кровавій постелі, без гніву, без муки, без ворованя. Вони сьміялись тепер зі всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним знярядом у руках дикої самоволі, жертвою кровавої пімсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську, — а його отсі пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником!

Сонце Праведне! — крикув у своїй праведній муці Максим, — не вжеж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Не вжеж ти так часто своїм ясним усьміхом витало дії моєї радости на те лише, щоб сьогодня повитати моє бездонне горе? Сонце, не вжеж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а стало ся опікуєм тих лютих дикунів?

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

А сонце сьміяло ся! Ясним, горячим промінем воно блискотіло в калужах крови, цілувало посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким синим ясним, горячим промінем воно обливало зелений ліс і чудові запахущі цвіти і високі полонини, що купали ся в чистім лазуровім етері. Сонце сьміяло ся і своїм божеьким усьміхом ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон снів ся Захарови Беркутови. Здавалось йому, немов нині їх дорічне сьвято »Сторожа«, і вся громада зібрана докола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях. Отсе він, найстарший віком у громаді, перший наближає ся до сьвятого каменя і починає молити ся до нього. Якись таємничі, трівожні, болючі чутя опановують його серця підчас молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молить ся горячо, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступіє від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, горячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада потрясена нею паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робить ся кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригає ся—і разом, звільна перехиляючись, сьвятий камінь рушає ся з місця і з страшним лускотом валить ся на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар Беркут, роздумуючи над своїм сном. — Щасте чи нещасте? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питане, тільки сон сей лишив по собі якесь важне прочуте, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуте! Саме по полудни настигли страшні, несподівані вісти до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь біійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою Монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збуреня боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїздниками.

Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її затремтіть старши Захар і гірка сльоза покотила ся по його старім лиці.

— От і сповнив ся мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати, се не кожному лучає ся. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпив ся духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тисли ся люди, старі й молоді, за село до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв їх страшний ворог. Перший раз від коли засіла Тухля, рада громадська зібрала ся нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед на пів тривожного гамору. Без порядку мішали ся старці з молодцями, оружні з беоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістий про ворога або голосно оплакуючи своїх погибших синів.

— Що діяти? що починати? як боронити ся? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронити ся від Монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах вийдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити Монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишив ся, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло, і не мені старому радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, але все таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відібемо Монголів, особливо зваживши, що се нам не так то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відібемо їх від свого села? Ні, а тільки відбиті від нашого села вони з подвійною лютістю кинуть ся на наші села. Не відбити, але розбити їх, се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була приста-ти на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многи голоси старців обізвали ся против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговориь один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцює славу, та не можлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити Монголів, не то вже, щоб побороти їх в отвертій битві. А без того як ми розібемо їх? Ні, ні! За мала наша сила! Щасте наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-горячу думку, коли в тім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та деревляних тримбіт аж три громади уоруженої молодіжи. Кожда громада несла наперед себе боеву хоругву; охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна Тухольцям поміч верховинських громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед збраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почутем того, що їм прийдесть заступати своїми грудьми все, що найдорожше у них на світі, що на їх оруже вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх Тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкрасшого цвіту народного, котрий завтра може так само поляже скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначував ся би серед них його Максим. Та ні, годі! мертвого не вернеш, а живий живе гадає..

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли в тім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісною, показав ся новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гилем та колючками, припавши до його шиї, щоб швидче й безпечнійше їхати по лісі не зачіпаючись о галузе, їхала що кінь доскочила якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгада. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами на верх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїзжу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але виїхавши з ліса та наблизившись над стрімкий об-

рив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимо Монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показала ся жінщина, в білім полотнянім шовком перетинанім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очий від прегарної, сьмілої дівчини. Та она очевидячки й не дивилась на них, але лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озирати ся за стежкою, куди можна би спустити ся в долину. Швидко її бистрі очи відкрили таку стежку, майже всім укриту серед широкого, чепірнатога листя папороти та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину, і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що Монголи надходять, перед вечером будуть тут, щоб ви приготували ся, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стілько молодців погубило. Але вона не образилася тою різкістю, хоч очевидно почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього заворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар, — здоров і живий! О Боже! Деж він? Що з ним діє ся?

— Не лякай ся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я-ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяти його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кровю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав імя твоє в неславу!

— І щож він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку — (тут голос її ще дужше затремтів) — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Не вжеж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, від коли... зрадив... свій край і при став... у службу Монголів.

— Сего можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! прийми мене за дитину! Несчасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очий на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся батьку, — може він іще не страчений, може нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти Монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді і поносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут з усіх боків. Тут — казав Максим — побідите їх, або ніде їм! Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростував ся, а далі з простертими раменами наблизив ся до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина, — з них віє його сьмілий дух! Тими словами ти здобула мое батьківське серце! Тепер я лекше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридуючи кинула ся Мирослава в його обійми.

— Ні батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він поверне ся тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог pomoже нам розбити її, то чей й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дав ся чути крик тухольських вартів: »Монголи! Монголи!« — і в слід за тим прибігли вартіві голосячи, що Монголи в незліченій силі показали ся в долині над Опором. Тут приходилось рішати ся живо, що діяти, як бо ронити ся? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити Монголів у тухольську кітловину і тут обскочивши їх вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімали ся голоси противні тій раді — і швидко громада рішила ся. Всі кинули ся до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі. Сторонські молодці що духу рушили на горішний бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди Монголам прійти. Страшний розрух зробив ся в селі. Крик, розкази й запитаня, рик волів і скрип деревляних двохколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили і котили ся по горах. Сумно прощали тухольці свої хати й подвіря й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблитою водою шумів собі як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали отсю гарну долину, немов нахилиючись у сторожу тіснини, щоб своїм величезним, камяним тілом заставити їм дорігу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані за селом, — а ревучий водопад переливаючись у кармазинових промінях заходового сонця, непорушним, кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все жите сеї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси докола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі зловіщу новину. Тільки земля, незнати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітре хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсьмілійшого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наловняючи позітре диким вереском і сгускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки тягнуть незліченими стадами, чуючи по-

живу. Зловіще птаство беть ся в повітрі, розриваєть ся плахтами і кидаєть ся в ріжні боки, мов хмари биті бурею. Тухольські сумирні стріхи від разу вкрили ся чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кипяток у величезнім кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи Тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінив ся. Мов через прорву в тамі валить ся осінна повінь, так почали в кітловину валити ся чорні почвари з страшеним криком. Ряди тисли ся за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупиняли ся вийшовши з тісного гирла, формували ся в довжезні ряди, посували ся звільна, без опору заливаючи пунту рівнину. Передом, дорогою їхав на білім кони страшний велитень Бурунда-бегадир, а обік нього другий менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов хвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинули ся перші ряди Монголів на хати, щоб по своєму звичаю різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пунті. З лютим криком кидались Монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи дїжки й плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показував ся.

— Ірокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховали ся!

— Поки не зустрінемось з тими псами, поти не можемо почувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто вивели ся з села. І хоч успокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тисли ся через тіснину, чим раз густійше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі і безпечно підійшли Монголи аж під стрімку камяну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли в тім разом з верха стіни по силалось величезне каміне на Монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю вдарив під небо. Закракала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подавати ся в зад і в боки, коли в тім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм на впереїми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинув ся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміне на їх голови і не одному з вояків джінгісхана кров залила очи, мозок бризнув на камяні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голоснійше гримів голос Бурунди: »Далі, заячі серця, далі за мною!« і нові купи неважаючи на новий град каміня поперли ся в вивіз.

— Далі гори вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміня.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громад ку молодців, велів стоячим перед вивозом Монголам сипнути на них стрілами. Зойки розлягли ся на горі — і голосно завили з радости Монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютостю почали кидати величезними плитами на напасників. Тількиж се все не було би стримало завязтого Бурунду, коли-б у середині, на скрутї вивозу не показала ся несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінем. А тут Тухольці нападали чим раз лютіїше, каміне сипалось мов град, Монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив в кінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годї, поки не вдасть ся зігннути Тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта Монголів, що лишила ся зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з висоти вилетіла з вивозу.

Вивіз завалений! — сказав важко дишучи Бурунда до обтираючи собі піт і кров з лица.

Локинємо їх на тепер, нехай тішать ся! — сказав Тугар

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але щож тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожкою в темне гирло вивозу, з котрого ще видобували ся страшні стогнаєя смертельно ранених, недобитих Монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відтягай їх стрілами! Побачиме, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками немов у широку

стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже Монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінем, стрілами і рогатинами стрілили їх Тухольці, але не вдіяли нічого Монголам, бо коли один та другий упав поразений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували сьвіжі. А рівночасно задні ряди Монголів пускали в ряди свої стріли і присилювали Тухольців подати ся в зад. Тривога почала опановувати Тухольців...

Недалеко від побоевища, захищений камяною брилою від стріл сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при помочи Мирослави і заходив ся перевязувати їх, поприкладавши якоїсь скудно приладженої живиці, коли в тім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Щож я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопила ся з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійте ся! — сказала вона Тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, — а ви ратища в руки і плазом до долу! Аж коли передні покажуть ся до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і відблизши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали Тухольці ниць до долу, похавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинати ся горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали Тухольці її дожидали во рогів. Ось чути вже скрип щєблів, сапане мужів, бряз. Їх оружя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очи ті трівожно, несхибно, мов закляті глядять на лежачих тухольців, але голови піднімають ся висше, чим раз висше; вже під ними видніють ся рамена, плечі окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилі з страшним криком зривають ся Тухольці, і ратища їх разом, глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт замішане, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляті стогнання — і мов тяжка лявіна валить ся ворог долі драбиною до долу, обалаяючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тіл людських валять ся з гори величезні брили каміня — і понад усім тим пеклом, на пів закритим заслоною ночи, вириває ся в гору радісний оклик Тухольців, жалібне вите Монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані,

мов скажений рвучи собі волосе з голови, а вкінці, не тямлючись з лютости, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами, подвійний зраднику, — се твоя вина! Ти запровадив нас у село за падню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк погум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він похиливши лице й затиснувши зуби сказав придушеним голосом:

— Великий Бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опирають ся нам. Вели розложити ся війську на ніч і відпочати, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листе перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони по-ночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людий! Чуеш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий підник не може ручити за несподівані пригоди, які лучають по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він в кінці, — я зроблю по твому, але завтра все таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні то горе тобі! Се мое останнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернув ся від боярина і пішов до своїх Монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підняти село і очистити рівнину з усього, що могло би случити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали Монголи — їм давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прсриваючи огненними язиками грубу пітму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотив ся низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь у гору, немов то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелило ся плазом, золотило ся іскрами, меркотило, фи

лювало мов огинне озеро. Хруськіт упадаючих кроквів і стій котив ся глухо по долині; стіжчч збіжа й сіна виглядали мов купи розжареного вугля, а з їх середини де де пролизували ся біляві огневі пасма; дерева горіли, мов сьвічки, високо в повітрі викидуючи огнисте, горюче листе, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі Монголи, вкидаючи в огоїнь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанем грепиула до долу підтята монгольськими сокирами прастара липа, сьвідок громадських копних зборів. Повітре в тухольській кітловині розігріло ся, мов справді в кітлі, і живо схопив ся з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу солому і голової та кидав ними, мов огияними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрів ся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може зо дві години трівала пожежа, якій з високих берегів, ні з виразом безсильних жалошів придивляля ся Тухольці. Тоді Монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік і заходились обкопувати свій табор широким ровом. Посеред табору в одній хвили виставлено шатри для старшини, — решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежою землі.

І знов стемніло ся в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити; аж тепер воїни нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлось спати війську і стояти варті на по темки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемніло ся. Гнівний, недоволений, мов чорна хмара, ходив Буруида по таборі, оглядаючи окопи й варті поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнувати ся відносно нападу. Уже північ була близька, коли в таборі по троха втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищало ся світло: се горів-палахкотів смоляний сьвітлич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів і шкварчав і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, поиуре світло на иутробоярського намета. Пусто і непривітно було в иаметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по иаметі, зайнятий важкими думами. Згідні слова Буруиди пекли його гсрду душу. Воїни були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзку дорогу попав ся.

— Пета обіцяв мені ласку джигісхаи, — воркотів він, —

а сей поганець трактує мене як пса. Невжеж таки я слуга їх, найнищий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори і дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Щож, чи підлягати йому? А вжеж! я в його руках! я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-б — от наприклад його сього проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох Монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, гюркотячи щось, пішли Монголи, — здавалось, що повітре тухольської долини не сприяло якось острі монгольській дісципліні...

Але деж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у важкі ланцюхи, як раз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвіря, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив, ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких Монголів. Його привезли сюди на кони, а коли прийшов наказ тут зупинити ся і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турав ся, не шльхнував його, але про втеку не було й мови, бо купи Монголів раз у раз снували ся довкола, кричали, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діє ся довкола нього і сидів непорушно на дорозі, мов камінь милевий. У голові його було пусто, думки не клеїли ся до купи, навіть вражіння не хотіли вязати ся в один усцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висмоктють усе силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажервілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очи, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сивав на нього іскрами, бухав горячим повітрем, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинуту, полетіти отакою золотою іскоркою і згаснути там, у яснім, холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!... Ось і його батьківська хата заняла ся, полумя бухло по під дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверма до хати, і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселити ся в Беркутовім житлі. Мов мертвий глядів Мак

сим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обриває ся, щось палахкоче й ниє; а коли грянуло пожарище, повалила ся покрівля, розсіли ся угла його рідної хати і бухнуло з розжевролої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болізно і зірвав ся на рівні ноги, щоб бігти кудись, ратувати щось, — але поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло горячим, гірким димом по долині, вже затих боєвий крик Монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з Тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвідилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробило ся в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав мов мертвий насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице; груди його ледво-ледво піднимали ся — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такому положенню знайшли його Монголи і зразу дуже злякали ся, думаючи, що вже неживий, що задусив ся в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напити ся, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! живий! — завили радісно Монголи, і нетямного, ослабленого підхопили по під руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякав ся Тугар Вовк, побачивши ненависного собі па рубка в такому страшнім і оплаканім стані. Сьвіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очи були червоні від диму і тисклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержати ся і сів на землю. Монголи віддалили ся; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не волів відразу вбити його, але видав його на повільну, а всеж таки неохибну смерть — бо сеж прецінь певна річ, що Монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучить ся тягати його з собою, заріжуть як худобину і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він уратував жите його доньці? Чи може за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сьмілість і отвертість? Чи може за те, що він хотів зрівнати ся з ним? Отжеж тепер зрівнали ся: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не сталс вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятю Максима до неволі, старав ся підобрити до ньо-

го, не із співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до Монголів, вести їх через гори, і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що Монголи забють його. — Нехай бють! — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тількиж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що Тухольці поступили зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою влади, все таки не було ще на стільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі, на-нів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що се стало ся з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим, — дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь, ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на половину не розумів а на половину не вірив словам і доброті боярина, то всеж таки ослаблене його, голод і втома надто голосно домагали ся для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина від разу осьвіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного мяса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким як ти треба жити, а не про смерть думати. Жите — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Жите в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — красша смерть!

— Ну... так... розуміє ся, — мовив боярин, — але-ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій народ, ведучи Монголів через гори... Ні, красше вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знов усміхнувся боярин. — Оджеж, небоже, діло таке. Твої Тухольці обскочили нас у тій долині завалили вихід. Розумієся, їх опір тільки сьміху варт, бо прецінь же вони не спинять вас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очи Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас Тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не виїдете вже. Тухольці цїпкий народ: кого раз у руку зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх Тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловити нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квално дієся.

— І шож я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх Тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в замін за вільний прохід. Так отже надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложене.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чомуж не пристануть?

— Тухольці будуть бити ся до остатнього щоб не пустити вас через гори. Чи може мали б за таку нужденну заміну, як я допустити ся зради на своїх сарховинських і загірних братах, котрих села мусіли-б бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Аджеж за мала сила твоїх Тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стїнами і скалами спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до Тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусів його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ні-за-

що били ся з Монголами, як би певно не били ся за найліпшу плату.

Максим усьміхнув ся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би її знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити Тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що жите твоє залежить від волі якого небудь Монгола.

— Що має жите!... — сказав спокійно Максим. — Я не стою о жите! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилила ся запона намета і швидким кроком вийшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола, і не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діє ся?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очий із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були мов великодний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зівялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробило ся в серці у Максима при її наближеню за дотиком її мягкой руки! Як горячо забила ся кров у його грудях! Як сильно розбудила ся любов до життя! А тут ланцюхи тиснуть немилосерно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кровавий ніж монгольський. І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою в овзла в його серце і з очий його бризнули сльози.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужшою муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, — ти знов збудила в міні любов до життя!

— Милый мій! — сказала Мирослава, — не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розібе тих ланцюхів.

— Але мій батько розібе.

— О, твій батько! Так він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до Тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили Монголів із сеї долини — і жа-

дає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця Тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше переміняв ся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло стати ся.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, а потім обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, — але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йдиж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не инакше! Сама йому на шию кидає ся!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цілючи його бліді, спечені уста, — не жури ся! Монголи відси не вийдуть. — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, за слабі наші Тухольці.

— Нам прийшли в поміч Загіряне й Верховинці.

— Збруї доброї не мають.

— І про се не бій ся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрим можна буде кидати каміне аж до середини монгольського табору.

— І хтож се таке вигадув? хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивляла ся не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко зійде з за Зелена, пятьдесят таких машин буде кидати каміне на голови Монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Житє моє! — сказав він. — ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотив ся глухий гуркіт грому.

— Гримить, — сказав Максим, — ну, і щож з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголів! Се більший Нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде знами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнула ся по наметі, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиши й пустоті, нахилила ся до Максимового лица і шепнула йому в ухо кілька слів. Мов могоучою рукою шарпнений, зірвав ся Максим, аж забрязчали на нїм ланцюхи.

— Дівчино! чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї на пів з тривогою а на-пів з глибоким поважанем. — Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти певно дух того Сторожа, котрого звать олікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала диена дівчина. — Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що рада віддала-б житє своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!...

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із сього табору, зараз!

— Як утікати? Аджеш варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстїнь: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного приходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бії ся. Я тут з батьком лишу ся.

— Алеж Монголи дізнають ся, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу сього.

— Алеж не бії ся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав улерто Максим.

В тій хвилі війшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву на його чолі. Бурунда показав ся ще неласкавішим до

нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами, і ледво-ледво згодився на неї. Боярин чим раз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чим раз тісніше зсувалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки —

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах иньшого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюхів і йди з ним до Тухольців. Ось перстень від Пети; з тим перстеном варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! »Заведи його до Тухольців«, а то значить, сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольці полоняника візьмуть а мене прожеснуть! Ні, сього не буде. Я йду сам, і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима, — зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстень!

— Ні Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощане Мирослави з Максимом. Адже вона лишила його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показати сього по собі. Украдкою поцілувавши його і горячостиснувши його руку вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярському наметі, з серцем, що тріпалося від якоїсь неясної мішанини радості й тривоги й надії.

VII.

— Що се за стук такий у лісі? — спитав боярин у своєї доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? у ночі?

— Зараз буде день.

І справді, ледво сказала се Мирослава, коли в тім на високих кам'яних обривах, що стіною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготіли іскри: се тухольці кресали огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола ці-

лої долини запалилиognища довгим рядом, немов заблискотіли серед пiтьми очи величезних вовків, що готовили ся скопити в долину i пожерти монгольську силу. Коло кожногоognища купами снували якiсь темнi постатi. Цюкане сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерево обтiсують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далi через табiр. Денедє варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькi знаки, щоб пропустила. Вартовi дивили ся з тривогою наognища, будили своїх начальників, але тi видячи, що Тухольцi держать ся спокiйно, велiли їм не робити крику, а тiлько мати ся наосторозi. Що позапалювали так многоogniв, се ще й лiпше для Монголиб — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокiйно, доки тiogni горять, бо й так завтра чекає вiйсько велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табiр i перейшовши не дуже широкий кусень поля, дiйшли до стрiмкої кам'яної стiни. Довго ходили вони, шукаючи стежки пiд гору, поки вкiнцi мiж корчами та папоротями не вiдшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дерти ся в гору.

— Хто йде? крикнули в горi голоси вiдognища.

— Свої — сказав Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули Тухольцi, — заступивши стежку. Живо пiзнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мiй батько. Бегадир Монгольський вислав його для мирних переговорiв з нашими старцями.

— До якого бiса нам переговорiв? Коби борзо сонiчко на небо, не так ми з ними переговоримо ся.

— От якi ви сьмiлi! — сказав усьмiхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну до такої радостi не довго ждати. Та тiлько не знати, чи вашим матерям се буде така радiсть, видiти вашi голови на монгольських списках!

— Цур твоїому слову, вороне! — скрикнули Тухольцi обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я-ж не бажаю вам того, а тiлько кажу, що се не було би добре. I власне щоб вас охоронити вiд такої долi, я й хотiв би переговорити з вашими старцями. Бо жаль менi вас, молодi, нерозважнi дiти! Ви готовi йти слiпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи нi. Але старi повиннi розважити.

Так гуторячи боярнн наблизив ся до огнища, при котрім майстрн обтісували дерево, ннші в обтесаннх уже стовпках дов балн дірн, инші бортнли борти, та прнтісували чопи.

— Що се ви робите? — спнтав боярнн майстрів.

— Згадай, колн мудрнй! — відповілн ті з насмілшкою, збнваючн пообтісуване дерсво до купн в видї воріт із сильннми поперечками і звязуючн пару такнх воріт горою і сподом подовжннми платвами з грубого делннн. Боярнн зирнув і аж рукама об полн вдарнв ся.

— Метавка! — скрнкнув він. — Хлопн, а вас хто навчнв робнтн таку посуду?

— Булн такі, що нас навчнлн, — відказалн майстри і прнннлн ся сильннго букового пня внтісувалн щось на подобу величезної ложки, котра держакoм мала бутн встромлена в грубу, снльно скручену лннву, напнату між стовпками переднїх воротець і скручувану чнм раз сильнїйше прн помочи двох корб, прнробленнх до стовпків. А в шнроку жолобнну на другім кннці мало вкладатн ся камїне; пружнїсть скрученої ужвн мала кндати те камїне з ложки далеко на Монголїв.

Тугар Вовк озирнув ся кругoм: коло кожного огннща майстрн — (а в Тухольщннї кожднй селяннн був майстер) — ладнлн таку саму посуднну, а молодці, жннки й дітн крутнлн ужвн.

— Ну, горячо прнйдець ся нашнм Монголам під такнми посудннами здобутн собі вхїд із сеї ямн! — подумав Тугар Вовк, ідучн з дoнькою дальше в лїс убннтою дорїжкою, до полянн, серед якої горїло велике огннще, а довкола ньoго снділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мнрославо, — сказав по хвнлевїй мовчанці Тугар Вовк, — чн се тн навчнла їх робнтн метавкн?

— Я, — відповіла Мнрослава і пнльно гляділа на батька, надїючнсь вибуху його гнїву. Але нї! По лнці болрнна перемигнув внраз якогoсь задоволення.

— Добре, дoню! — сказав він коротко.

Мнрослава зднвувалась, не знаючн, що значнть oта змїна в успoбленю її батька, не знаючн, що його віра в щаслнву вдачу монгольського походу, а тнм бїльше в додержане монгольських обїцянок дуже вже похнтала ся і що боярнн у такїм разї мусїв чїпати ся громадн, і пoступок дoнькн був йому в тїм пожаданю опорoю.

Наблнзнлн ся вже до полянн, на якїй усю нїч снділн безсоннї, радою занятї старці тухольські. Була се прoстора поляна, похнлена троха на полудень, а від пївночн замкнена стрїмкою скалою мнякого карпатського лупаку. Величезнї смереки oкружали поляну в пївокруг від сходу, полудннн її заходу, так

що сонце тільки на найвисшій вершці полудневого стояня могло зазірнути до неї. Поляна була давно колісь уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепірнатої папороти. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої в скалі викутої яскраві в виді склепу, зовсім відкритого на полудні. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, за-вбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська коитина, де діти теперішнього покоління засилали свої молитви найвисшму творцеві життя, Дажбогови Соицю, котрого образ сзичала на стелі викута золотівчана півкуля. Хоча християнські монахи давно вже охрестили тухольський іарід, то все таки він довгі ще часи молячись у корчунській церкві християнському Богу, не покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до «Ясної поляни» ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — (відти й назва її «ясна поляна»), — а й перед невеличкими боківими вітварями Лади й Діда частенько курився пахучий яловець і тріпоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна іарід забував про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями донеде хороїлилися ще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра не лякала людий карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала іменину саму смерть, смерть тіла й душі для людий неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на сході, запанувала на нашій землі, а радше змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можливість сумірно зжити ся з поглядами народу. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її отверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самітно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанем, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із остатніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. У диво дивне! прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікар случайно тільки розповідав своєму ученикови про давню віру, так близьку до природи й її сил, чи може й його серце більше потягло до тої віри в противенстві до строгого византійського християнства, досить, що з побуту при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої

віри і покляв ся бути їй до смерти вірним. У своїй Тухлі знав він про »Ясну поляну«, на якій давно вже погас вічний огонь і не курив ся пахущий яловець, і котру корчинські сьвященики окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна поляна, то все таки доси ніхто не посьмів діткнути ся образу Сонця, т. є. золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжевріти ся тиссячами іскор. По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої сьвятині; стежка, що видніла ся поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кожної весни, протяго. і більше вже як пятьдесятьох літ, Захар виходячи за ліками про бував самітно, в молитвах і думках, на Ясній поляні тиждень, і по кождім таким пробутку вертав до села скріплений духом, з яснійшими і чистійшими мислями. Нераз тоді тухольці з своєї долини бачили, як понад вершками смerek, що окружали Ясну поляну, вив ся синявими клубочками дим запахуцого ялівцю, і говорили до себе: »Се старий старим богам мо. лить ся«. І говорили се без насмїху, без ненависти, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та за те тим пильнійше навчав усіх шанувати чуже переконанє і чужу віру.

Отгуг то на Ясну поляну зійшлись сеї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смereки, немов нагадуючи давні часи; в відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскни кровавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюканя сокир по лісі та оповіданя старого Захара про давну давнину. Дивний якийсь рух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорив ся, і то з таким сердечним жалєм, з яким говорив хиба про найблизші і найдорожші серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Сьвітовиди, про те, як три сьвяті голуби, Дажбог, Сьвітовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дни шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікови Дідови та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру огню, а Сьвітовид волосинку з котрої за його слагословенством зробила ся корова і пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про житє перших людий, про велику потопу, від якої люди ховали ся в горах і печерах, про старих велитнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістий про якийсь новий, незнаний сьвіт; багато такого, що вони говорили і співали в піснях не розуміючи, тепер ставало ясно і в

суцільнім звязку перед їх очима, і Захар Беркут сам видав ся їм останнім із тих добрих велетнів-сторожів тухольських, про яких добрі діла так само оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гиле на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизила ся до старого Захара, а боярин зупинив ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар Беркут, спокійно, мов про помершого.

— Так! При помочи отсего перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав виступаючи перед нього Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю — ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунда-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чогож хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сита його велика і непоборима, що дармо ви робите засіки в ваших виводах, дармо будете машини до кидання каменя, — нічим ви не вградите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас бояти ся, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори дальше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб укарати непокірного, вислав великий Джінгісхан свою силу на захід сонця? Чиж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстати ся з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка його! Опір ваш даремний, — чи сьак, чи так, а Монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю

дорогою. Але вони не хочуть тратити часу в вашій долні, не хочуть проливати вашої крові і готові віддати вам вашого лоняника за пропуск. У противнім разі, розуміє ся, його жде неохибна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помимо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибирайтеж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка і на деяких вони справді зробили вражінє. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні братя, чи хочете порадитись по ширости над предложєнем Бурунди, чи може однозгідно подасьте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалити ся на хвилю. Боярин гордо віддалив ся в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про житє або смерть твого сина. Чи не ліпше-б нам відступити від непевного бою і виратувати хлопця?

— Тут діло не йде про мойого сина, — сказав Захар твердо. — Коли-б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина, мій син погиб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустили ся на нашу оборону і тепер мусілиб усі, неприготовані, погинути від Монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою Монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді, по наших трупах нехай собі Монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми словнимо свій обовязок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була-б ганьба, була-б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголи заперті в камяній клітці. З малими стратами ми можемо відбити й найзавзятійші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть ся, будь вона й десять раз сильнійша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути предложєне Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І відати твого сина на певну гибіль?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болізно Захар.

— Хто мені при таким ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відки-

нути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по твому! — сказали старці. — Коли Бог судив йому згинути, то ми проти того нічого не владимо; коли-ж ні, то й так він виратує ся з паші лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривоگوю в серці гляділа на нього Мирослава: вона бідна все ще надіяла ся, що Тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — звісна річ: по своїому розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обовязок був так говорити, у всім сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли-б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадирм, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнене сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна-ж так мшяти ся? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобовязали ся боронити їх від вашого нападу, і не таке наше слово вони прислали нам свою поміч — пять сот добірних молодців. Обовязок наш витревати на своїм становищи до остатньої хвилини,—і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам побіду над нами, і в таким разі ми не спинимо вас; тільки-ж знайте, що по трупі остатнього Тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може побіда судила ся нам, а тоді знайте й ви, що ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуть ся. Або ми всі погинемо, або ви всі — иншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало ливним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути ся на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканина, тож мовчки відвернув ся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкане сокир, що майстрували вбійчі прилади на Монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, верни ся! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Верни ся, таточку! Лиши ся тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїздниками, як брат о-

бій братів, — а вони простять тобі все минуше! А там — чого там можеш надіяти ся? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між Монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно задумав ся, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груди і сказав стиха, на пів остро, а на пів ласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія Монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли-б там не повело ся — —

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може тоді буде за пізно!

— Не бій ся, не запізно. Лишай ся тут і братай ся про мене з Тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай дівчино, що там — — той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк шез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського тавбору. При огнищі він оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і похитавши головою сказав: »Слаба«, а по тім, проведений тухольською вартою, спустив ся вузкою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Ясній поляні було тихо, важко. сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мергвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизила ся до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Інакше було-б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клонить ся і готури голосять у гущаві, — ранок зближає ся. Ану, громадяне, ходімо брати ся до обсерони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїздниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишає ся! І старі й малі, кожде придасть ся. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви, оглядати діло майстрів, машини метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчвані і позбивані кілками, алеж і роблені не на-в-міць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинили ся коло машини, а по тім купками йшли чим раз далі понад кручею, долі

долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і ливнів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робить ся. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутити стежками в низ по обривах спускати ся в долину. Попереду сильний відряд узброєної молодіжи, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по цих легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передавали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвилі міг напасти ворог. На послідку посходили до долу і старі з Захаром Беркутом і оглянувши становище узброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до долу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинив ся перед Сторожем і пильно почав дивити ся на нього. Тихо було докола. Захар молив ся:

— Великий наш сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували доси щорічними призиаками. Три рази вже ти, ніч по ночі, являв ся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твому зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двинути ся зі свого відвічного стояння, то розбий господине, своїм тягаром отсього поганого ворога, дітий Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу, так як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну і дав водам протоку і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущає ся над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо і далі в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов заgrimіло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви інші, живо до рискалів! підкопуйте його з долу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. З гори його обкручувано ливами і шнурами, з долу підкопувано його насаду, і в шпару, що показала ся недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми, для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднимали драбини, по підкладали грубе каміне під підойми.

— Беріть ся за ливни, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і від разу сотні рук приймили ся за діло.

— Далі, дружною силою! — крикнув Захар. — Тягніть! тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнув ся.

— Ще раз! дужше натискайте! — кричав Захар і сам прийняв ся за ливну. Захитав ся величезний камінь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! — закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільніло напружене шнурів, величезний камінь рушив ся зі своєї посади і захитавши ся в повітрі, з страшним глухим ломотом повалив ся до долу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затрясла ся тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку і радісним, голосним криком наповнили повітре Тухольці. Ворохнула ся в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забрязчала збруя але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але Тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім инший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положене обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинав ся за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, і цілою своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вона плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичишували дно потиска від намулу і круглого каменя, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каменя стіну на які три сязні за-грубшки від одної стіни тісни-

ни до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно перти ся хоч би й найсильнішому напови води.

— Живо, діти! — захоочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах мабуть дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами за-ввишки, — побачимо, що вдіє сила Джінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замураваний. Гнівню закрутила ся виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було відгризати спідні, на дні покладені плити, шукаючи між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь тай камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стіну. Заклекотіла вода. Порушила ся в усім своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур готуючись до нападу стане і голову в низ похилить і роги до землі згинає і стишить ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинути ся з цілою силою на противника, так і не привична до пут вода тухольського потоку на хвилю притишила ся, немов злінивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і смілости до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечий, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушности, непереможна. Пильні руки Тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміне на каміне, плити на плити, спуюючи їх липкою, непромакальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімала ся кам'яна гать усе висше й висше під руками Тухольців. Узбрєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і промінjali луки та топори на друче й молотки до оббивання каміня. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світила ся певність побіди.

А в тім на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврїли ся хмари. Свитало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелеменя і сипало ся искрами чим раз низше. Далі хмари проступили ся, і звільна, мов боязкс, викотило ся сонце на небі і глиснуло на занятих своєю роботою Тухольців. Повєн щирої радості глянув Захар на схід і простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, прясний володарю світа! відвічний онікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянь ся на нас! Бач, ми нападєні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імени стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленємось, що не уступимо до остатної хвилі, до послідного віддиху нашого. Помози нам у тїм страшнім бою! Дай нам твердість і вмільсть і згоду! Дай нам не злякати ся їх многости і вірити в свою силу. Дай нам дружність і згодою і розумом побідити нищителїв! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його горячі, могучі тремтіли у свіжїм раннім повітрі. Слухали їх не тільки Тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потока і мов наїдумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся в зад.

VIII.

Поки боярин вернув ся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухував ся та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею се ред пїтьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісти, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому жите. Він чув, як вертала його давня сьмьність і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидав ся він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старав ся о твоє увільненє. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хибаж я не сказав тобі, боярине, що даремне твоє старанє? — відповів Максим. — Ну, але щож таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть бити ся до остатнього духу, таї годї! А бо ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я то бачу, що він хоч по троха, а правду каже! — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все таки борба Тухольців з Монголами — нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміня завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вмїли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. А в тім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо моє з Бурундою; конче налягає. шукай тай шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут Тухольці вперли ся, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробиць? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що, ти все таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але щож я їм удію?

— Я може міг би тобі стати в пригеді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосерде наді мною. Коли хочеш, я послужу тобі сьогодні

— Ти? мені? — скрикнув здивований боярин. — Щож ти можеш зробиць для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі окрім мойого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ Монголів на верх і обсадити ним вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

— Боярин стояв, мов остовпілий перед Максимом, ушам своїм віри не няв. — Невжеж се може бути? — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як до недавна він ворогував на Максима, то все таки йому подобала ся його рицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавало ся, що в його серці рве ся щось глибоке і святе, рве ся остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробиць щось подібного?

— А щож, боярине, — сказав на пів сумно, а на пів насмішливо Максим, — сам же ти казав, що сила солону ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягав ся, що «волю, мовляв, умерти, ніж подати ся на зраду»?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вколело! — сказав боярин, — видно що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас военний час, війна і всякої шкідливи. А що, як би — ?

— Як би що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє предложенє?

— Але чи на правду ти думаєш вести Монголів проти своїх Тухольців?

— Направду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? — То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А якаж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й барити ся довго. Ходімо до Бурунди!

— Иди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані Тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди чей не злякають наших сьмільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміє ся само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекольні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлекший шелест, немов ждав приходу когось найдорожшого його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, лїниво, і кожда з них мов остримі медвежими кігтями впивала ся в його серце. А коли так не стане ся, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерти йому не минути, на смерть він готов від давна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікови, який на те слово поклав ся, якого будучність, може й жите лежить на тім слові, — вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — се страшно, се мука, се гірше самої смерти. Але й сама смерть була йому тепер, після баченя з Мирославою далеко страшнійша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно глядів на пожежу рідної хати, дусячи ся димом тої пожежі... Але що се таке? В тій хви-

лі задрожала земля, і страшений лускіт потряс позітром. Гамір зняв ся в таборі, крик, брязкіт оружя — що се таке стало ся? Максим зірвав ся на рівні неги і спле чув у долоні, аж забрязчали його пута. Радість, радість! Се Тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить Монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогови не зломить свого слова. Серце його било ся живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдоволенем.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє предложене. Воно виратувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої Тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобути ся відси, — тут небезпечно!

Мов острі ножі вразили в серце Максима ті слова. Будь що будь, а йому треба було припізнити похід аж: до тої хвилі, коли він стане ся неможливим.

— А се від коли, боярине, ви почали лякати ся хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила Монголам. Нехай собі тухольці бавлять ся засіками, — живо ми зженемо їх з них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвидніло ся. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але щож се за вихід такий, що тільки в день можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, по між підземні скали поробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну поляну, там, де ти недавно бачив мойого батька.

— Ну, чогож тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що на-потемки я ніяким сьвітом не знайду його. Тай ще раз кажу, чого квапити ся, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде і по твоюму, — сказав в кінці боярин. — Іду звістити про се Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки, небоже, ти все таки лишиш ся під вартою, бо, скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і

скоро би показало ся, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім вийшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з його тяжкі ланцюхи. Мов на світ народив ся, таким легким почув себе Максим, побувши ся тих залізних тягарів, що близько добу втискали ся йому не лише в тіло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом Монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієш ся за те?

— Ніякої.

— Для чогож се робиш?

— З доброї волі.

— Де сеї вихід?

— В огороді мойого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвиднить ся, знайду.

— Отсеж розвиднюеть ся. Йди і шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Колиж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твое слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на мое слово!

— Ідиж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзиравав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положене місцевости, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупиняв ся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав на перед себе, до потока, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпити ся.

— Не гнівай ся, великий бегадире, — сказав Максим, — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій

долинні. Годі мені відразу розпізнати ся. От зараз і будемо на обійстю могого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Госпеди, тобі слава! Береги вже повнісінькі — ще хвиля, а вода розіллє ся по долині! Ба, понизше села, при тіснині, вже видніли ся широкі річки і ставки, червоні як кров від червоности сходового сонця. Тепер, значить ся, можна! Швидко попровадив Максим Монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда дрозачи з нетерплячки крикнув Монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невнясною трівогою.

Тугар Вовк і собіж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Сеї ночі впали дощі в горах, а по кожій зливі наш потік виливає. Але се нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані Монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дує ся в гору і розливає ся з берегів.

Тим часом копанє йшло поволи, хоч Монголи трудили ся з усеї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли о щось тверде. Плита! Але плита показала ся широка, ширша, ніж викопана Монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим трівожними очима слїдив зріст води. Ціла часть долини понизше села була вже залита. Валом котила ся вода горі долиною, як раз у противнім напрямі від того, в яким плила від віку. Аж ось у монгольськїм таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розлила ся по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Шож бегадире, — відмовив Максим, — видно велика туча впала в горах, наш потічок дужше виглядає, ніж звичайно. Але не вжеж нам бояти ся води, що сягає по кістки. Розбивайте плиту! — скрикнув він до Монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одно-стайним озером велику частъ тухольської долини і валом котила ся просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опирала ся до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, а вона розбита на кусні впала до долу, а разом з нею впали й ті Монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показало ся очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радував ся відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полила ся вода в ново відкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись Монголи гатити воду докола ями. Але їй се вже було за пізно. Вода покрила землю, глина розмякла і розпливала ся болотом у руках Монголів — така гать не могла спинити води, яка чим раз сильнійше, з усіх боків валила ся в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки в кінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі стояли Монголи над ямою і дивили ся, як вода заливала остатній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивив ся кругом на воду, що чим раз глубшою верствою покривала долину. Вже гладким зеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольським таборі був крик і замішане, хоч вода доходила Монголам ледво до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що тої забирає ся вертати до свого намету, — пригадую собі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тотя її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозрічаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що мов світляний стовп стояв над водяною площею, і раз-у-раз доливав до неї нові во-

ди, — от що лякало Монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув се добре — вся та маса Монголів піде в ростіч, розбігне ся гнана власною тривоєю. Бурунда велів цілому війську зібрати ся до купи, збити ся в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїте ся тих кількох крапель води? Чи такіж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яіка і Волги і Дону і Дніпра? Не бійте ся, вода по кістки не здужає затопити нас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Че дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Та, кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий ряд каменя, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміне і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду Монголів, друхотало кости, розбивало голови. Кровю зачервоніла ся ріка під їх ногами. Не вважаючи на крик Бурунди, військо розскочило ся, найбільша частина подала ся в зад, там де не могло досягнути її каміне. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсьмілійших Туркоманів мусів відступити, бо град каменя чим далі ставав дужший, а монгольські стріли не робили Тухольцям ніякої шкоди. Тутар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці дрібного каменя на Монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже Тухольців і кермувала всіми рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очий. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її сьмілих, розумних розказів і поражати ворога по її показу! Та ба не так йому судило ся! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь кинений її рукою закінчив його жите і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивляти ся, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе таки круто приходить ся. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повінь. Аджеж бачиш що вода чиста.

— Не повінь? А щож?

— Хибаж ти ще не догадав ся, боярине? Тухольці загати-ли потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значить ся...

— Значить ся, вода буде раз-у-раз більшага, поки...

— Поки що?

Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

-- І ти се знав наперед?

-- Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляте! І чомуж ти не сказав мені сего борше?

— На що?

— Ми булиб хоч оба спасли ся.

— На се ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держім ся разом, і колиб що до чого, не дай мене, боярине безоружного скривдити.

— Се розуміє ся, — сказав боярин, — тільки щож нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правди ва повінь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде по цілій долині води висше, ніж найвисший муж. А нам конче треба проде... ся до того часу. Бо поки ще Монголи будуть живі, то певно не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсіяти нас.

— Не бій ся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть иншого. Стараймось тільки ви-найти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом Монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякав ся його чіткого голосу, ані його богатирської руки. Він копав його ногами; плював на нього, ганьбив його найзгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько і ріс і ріс чим раз висше. Вже сягав Монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Не вжеж вода довго буде ще змагати ся? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і Тухольці своїм камінем повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брили Монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизив ся до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганий, сьмієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесею западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Тиж і сеї ночі ходив до них торгувати ся за згубу Монголів.

— Колиб я в тій нїч ходив, то чи думаєш, бегадире, що знаючи згубу Монголів був би вертав ся гинуги разом з ними?

Бурунда успокоїв ся троха.

— Щож нам діяти? — спитав він. — Не вжеж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесею долину. Проти неї передовсім треба бороти ся нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозїрчата, збирати з дна каміне і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонити ся й від слабшого ворога — Тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ, збирати каміне і класти на купи, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобав ся Монголам, а надія, стояти на сухім і не лазити повиш колїн у воді, додала їм духа. З радісним криком вони кинули ся в розбрід по долині, збираючи каміне і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стїнах довкола озера і реготали ся, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони Монголів. — У нас каміня досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі Монголи надто наблизали ся до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летїло каміне на нещасних, що бродячи в глибокій воді ховали ся, мордували ся, і втікати не могли. Хотя-нехотя мусїли тепер Монголи держати ся на середині долини, з далека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказив ся в своїй немочи, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні Туркомани!

Найсмілійший відділ монгольського війська зібрався до вкола нього, хлопці, як дуби, як степові тигри, з яких шкіри мали понані на собі. Він допровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого на перед, самотнього, на острів, щербатим обриві. Невеличка купка Тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і мов шершені засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені Тухольці і замішалися, а Монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — кричав Бурунда, — не давайте їм кидати на нас каміне! Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга громадити на купу каміне для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміне і скидали його на купу. Але справа ставала чим раз труднішою. Вожа доходила вже до появи і почало не ставати каміня, а купа ще не досягала до поверхводи. Бурунда командував над стрільцями. Уже десять Тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталася їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Виратуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили Монголи по воді, зносячи каміне на купу. В кінці каміня зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці тягати каміне, сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видрапати ся горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валить ся! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дерти ся, туди нема стежки в гору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинув ся в воду, а за ним його Туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзали ся, падали, — вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усеж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тількиж під самою скалою вода була ще

глубша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. За те з сусідніх тухольських становищ летіло каміне на сьмільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то всеж становище Бурунди в тім місці було дуже невідгаде й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим. — туди горі сею стіною можна видранати ся на верх.

Але нікотрий із Туркоманів-степовиків не вмів драпати ся горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то позволь. бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що иншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше, шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилила ся з захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипало ся на них каміне. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, — решта мусіла вертати ся.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуеш, який шум і крик по долині — мабуть повинь зближає ся!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Ка ламутним валом котили ся від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежила ся, покрила ся піною. За мість чистого, спокійного зеркала бушували тепер люті води, крутили ся з шипотом вири, гойдало ся і било ся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виділи ся з води купи Монголів. Ані сліду якого будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь кудись з трюдом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміня, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи в гору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі мов солома крутили ся в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влєкшити себе як небудь. Котрі були низшого росту, чіпали ся високих і валили їх з ніг, ра-

зом з ними ще в воді шемечучись і борикаючись. Деякі пускали ся вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було нігде ніякої. Купи каміня накидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на каміню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути — ніхто не хотів гинути, всі дерли ся на каміне. Ті, що стояли на купках, мусіли боронити ся від того напору, не хочучи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же Монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли з заду, ближше неохійної водяної смерті, тисли ся наперед; ті, що стояли при самих купках, виставлені на удари своїх товаришів, з зоїком перли ся в зад; середні ревіли з болю й тривоги, зтиснені з усіх боків, вдавліювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще під водою за павалене в купи каміне і своїми судорожними рухами виривали його з місця. Пять куп завалило ся, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнали ся з тими, від кого боронили ся. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднимали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом величень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крови губами на-осліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпаде ся йому під руки, а коли ніхто не попадає ся, валить по кровавих і зацінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих: кому вдалось стати на яким підвисшеню, на камени, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає з заду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленивши руки над головою, риде, скигтить, пищить мов дитина. Деякі, нічого не бачучи крім неминучої смерті, вдаються на голови своїм товаришам, чіпають ся їх волосся, пригинають їх до долу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі, сперши ся в тіснім шипоті, тиснуть ся, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітре, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами, і знов тонули й гинли сотки, тисячі

Монголів. Німо, непорушно, мов деревляні стовпи, стояли на берегах Тухольці; навіть найзавзятійші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий глядів на сю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпска, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворили ся в воді, валили із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосе і видаючи з горла страшні, беззвязні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не сьмів обізвати ся до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на останку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каменя, яку виставили Туркомани проти здобутого становища. Тай пора була! Вода змагала ся чим раз дужше. Між ними а їх становищем утворив ся широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравши ся за руки. Тільки велитень Бурунда йшов передом сам могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі, мов островець серед моря стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щасте, се-ся купа каменя була більша від інших, зложена з великих брил і плит, я-... в воді можна було так легко піддвинути. Більше як сто... могло вигідно стояти на ній у боєвих поставах, а як раз с-... було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі легке якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З Туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент улягла ся, щось чорніло ся на чорнім камені; се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини: заковязлими пальцями він держав ся скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав ратунку, тільки гойдав ся за кожним пливом води, поки в кінці її він не щез, мов листок сполоस्कаний водою.

Бурунда німий, синій з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутили ся трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх камяних баштах, але й то вже бу

до не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликати ся, але допомгти одні одним не могли і чи в купах чи по одинцю, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелі.

IX.

— Як думаєш боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужше мене лютить, так се те, що погичемо без бою, без слави, мов коти кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав н. . . Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці очевидно не хотіли дожидати, аж поки вода на стільки прибуде, щоб спокійно витіпити нужденні останки Монголів. Їм квапно діяло ся dokonати ворога. В лісі повисше потока їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, привязували до обрубаних із гилі пнів важке каміне, щоб ті новомодні стіноломні плили по під водою, і виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробила ся від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли Монголи. Загуркотіло під водою каміне, а натиснене з верху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунуло ся. З голосним криком попадали Монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вцепили ся за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показували ся. А інші Монголи, що їх так нечаянно зопхнуто з їх становища, метушили ся на місці, толочили одні одних у воду, або просили у інших ратунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустили ся в плив до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди Монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати таку плоть на ужві долі водопадом а то-

ді притягнути до берега, ставити на кожду по десять що найсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жертвами кермували таку плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоті, спущені в низ водопадом, котрий тепер зробився о половину низший, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять смілих молодців стало на плотях і виплило до бою з Монголами. Се був легкий хоч і рішучий бій. Перша купа Монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опирали ся, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли Монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда побачив ворогів і таке їх воюване, аж зубами заскреготав і за зброю вхопив ся, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його Туркоманів не могли досягнути смілих Тухольців. Приходилось завзятому бегадирови без діла стояти по груди в воді і дивити ся, як Тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А Тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наблизили ся вони до Монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров лила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила Монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь пущений по скошеній сіножати повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так Тухольці спихали Монголів з одного становища за другим у воду, у холодні обійми смерти. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних островців на серед озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаюча з посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня Туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерти, ота сміла горстка стояла серед води, без надії ратунку, з одиноким бажанем — дорого продати своє жите в бою.

Вся тухольська громада зібрала ся тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоті, щоб окружуючи ворогів турбувати їх із заду стрілами; але із переду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й міне на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і дслітали, не могли зробити Туркоманам ніякої шкоди. Близше-ж підступати Тухольці бояли ся задля затроєних стріл, а швидко видячи нешкідливість свого стріля-

ня, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміне. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистрійше ніж її стріли в ворожу кулу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожше їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою за вмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти з віддалік даремно. Вони зібрали ся на відвагу і рушили ближше. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо Тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружя, і з грізним криком кинули ся на них. Мовчки дожидали Туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і Тухольцям і водяним валам. Але Тухольці наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, припнятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час, десять тіл повалило ся в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляте на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хама погані!

Але його гнів був тепер як пустий вітер, що шумить а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили докола становища ворогів, то тут то там разячи одного або другого виміреном покидом рогатин. Оборона стала ся для Монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно мов звязаним, і ждати смерти.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як небудь спасти своє жите?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Всеж таки жите красше, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очи його заблищали не жадобою жита, але радше жадобою пімсти. — Але щож нам діяти? як ратувти ся?

— Може схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам жите і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і вхопивши рукою за груди Максим витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам жите і пустять свобідно! Колиж ні,

то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник Монголів обіщує вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишило ся, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хоча б доочне показати їм усю правдивість тої погрози. Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очи від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі Тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложене. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, братя, Монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашнійший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розібемо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і — і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерти буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очи та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана і громада не бажає смерти тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх, і долю твого сина. Змилуй ся над своєю власною кровю!

— Змилуй ся над нашою молодістю, над нашою любовю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тоби сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се булоб нечесно. Беркути додержуть слова навіть ворогови і зрадникови. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук ні свого серця підступно про-

литою кров'ю. Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І відвернувши своє лице він пішов до машини, на якій варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ушовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь Тухольців. Похиливши голову, спокійно, ригившись на все можливе стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк не знати чого тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийде ся. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він з страшною силою замахнув ся, щоб сокирою роздупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамени, впала, обризькана кровю, мов сухе поліно в воду.

Ревнув з лютої і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очи з виразом пекельної ненависти звернули ся на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилив ся і з цілою можливою натугою вдарив страшного Туркомана головою і плечима в лівий бік, так що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотив ся в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуєчій хвилі зашуміло повітре і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з гускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміне, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, доси такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А в тім радісний крик залунав із долу. Молодці, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринув із води, здоровий і сильний, і повитали його веселим криком. Радість їх

живо уділила ся цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів братів та мужів, і ті радували ся Максимом, немов з його понооротом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра Максим! — залунали громові окрики і понесли ся широко по лісах і горах. — Батьку, Захаре! твій син живий! твій син вергає до тебе!

Тремтячи з глибокого заворушення, з сльозами на старечих очах підняв ся Захар.

— Де він? де мій син? — спитав він слабим голосом.

Ве в мокрий, але з лицем роз'ясненним радістю вискочив Максим із плоти на беріг і кинув ся до ніг батькови.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один ні другий. Захар захитав ся і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав по тихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: — Захаре: ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар спокійний, усміхаючись лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груди і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочи.

Озирнув ся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинув ся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очи і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинь ся!

Мирослава мов пробудилась і з здивованими очима вдивляла ся в Максимове лице.

— Де я? що зо мною? — спитала вона слабим голосом?

— Тут, тут між нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона зриваючи ся.

— Так, так! гляди, я живий, я свобідний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. В тім разом кинула ся на шию Максимови, а горячі сльози бризнули з її очий.

— Максиме, серце моє!...

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімо ся, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очий і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо,—сказав Максим,—ось наш батько, тай той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти! — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — З тяжких днів звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показали ся гідними перестояти й найстрашнійшу бурю. Нехай же ваш звязок в нинішню побідну днину буде порухом, що й наш народ так само перебуде тяжкі злидні і не розірве свого сердечного звязку з чесною й людяним нором!

І він холодними уже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старав ся щиро служити весь свій вік. Батьки і братя! нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружем тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держати ся купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, братя, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним ідуть інші і в кінці розібють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народа. Відчужить ся брат від брата, відмежить ся син від батька, і почнуть ся великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїздникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давне громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі жите своїх предків і забажає йти їх

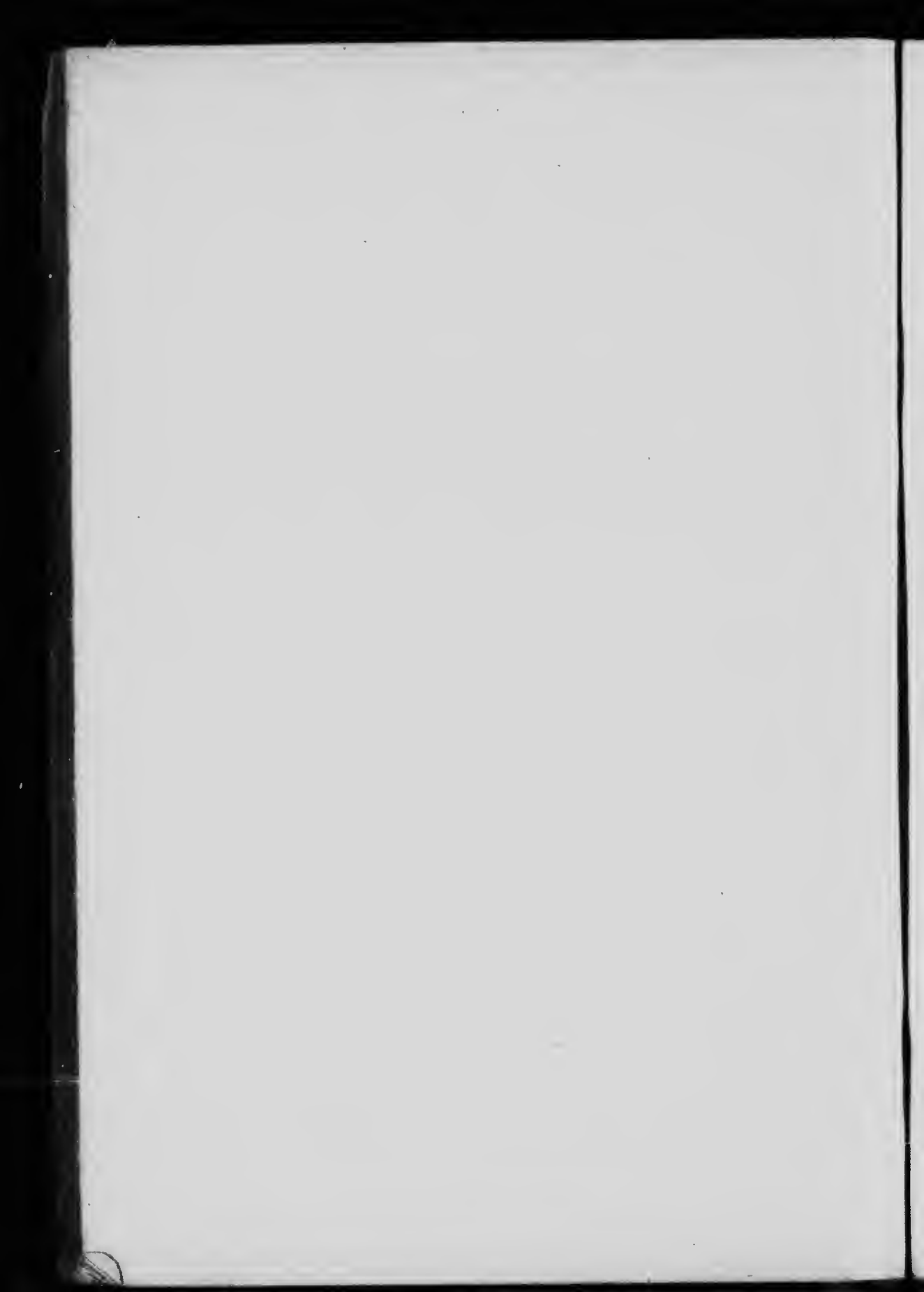
слідом. Щаслив, кому судило ся жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайтеж дітям і внукам своїм вісти про давне жите і давні порядки. Нехай живе між ними тота память серед грядущих злиднів, так як жива іскра не гасне г чопелі. Прийде пора, іскра розгорить ся новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнув ся і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини ні сусіди ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів, і зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образа сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думи.

Богато змінило ся від того часу. Аж надто докладно збуло ся віщуване старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дним судилось відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку вмираючи говорив Захар Беркут, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

(КОНЕЦЬ).

СЬПІВАННИКИ

НАКЛАДОМ РУСЬКОЇ КНИГАРНІ
і інших видавництв.

Наша Дума

Українсько-Руські народні пісні. Зібрав і для хору уложив
Філарет Колесса.

Наша Дума містить майже виключно українсько-руські народні пісні т. е. такі, що їх складає і співає сам народ. Се варазом перша збірка народних пісень в чотироголоснім хорівім укладі. Цілю сього виданя — як зазначає композитор — є подати укр. співучим кружкам свіжні а до того пштомні хори, щобі наші співаки через свою різну пісню підпосили народного духа і помогли зрозуміти та оцінити широким масам нашого укр. громадянства велику вагу і красу народних пісень.

Наша Дума ділить ся на дві гсловні часті: I. мішані хори, II. мужеські хори. Кожда часть обнимає 25 пісень на чотирі голоси. Поодинокі пісні сеї збірки, споріднені з собою тонаціями лучать ся в малі групи так, що можна їх співати разом мов малі вазанки пісень. Групи сі зазначив композитор у змісті скобками.

Всім укр. драматичним а взагалі всім укр. співучим кружкам поручасно сеї збірник горячо. — Ціна..... \$1.50.

Найпрасші народні дівочі пісні.....	25 ц
Збірник народних пісень і дум.....	30 ц
Пісні про Канаду і Австрію.....	40 ц
Коломійни, Думи, Шуми.....	15 ц
Збірник найпрасших українських пісень.....	25 ц
Новий збірник народних пісень, дум, думок, коломійок і пісень весільних.....	25 ц
Січовий Співанник. — Ціна.....	25ц
Український співанник, 176 сторін.....	40 ц
Робітничі пісні, (всі старокравці).....	25 ц
Пісні Рекрутські до маршу на ногу і пісні жартобліві....	20 ц

КВАРТЕТИ

Українських Народних Пісень на мішаний хор. — Зібрав і обробив О. В. Стех, ч. св. В В се в одинокое українське видање.. 50ц

RUSKA KNYHARNIA

848—854 Main St.

Winnipeg

„КОБЗАР“ Т. Г. Шевченка

Накладом Руської Книгарні виштов КОБЗАР, перекладу видана
Том. Пресвіту у Львові.

»КОБЗАР« Т. Г. Шевченка. — Вага Шевченка і в історії українського і в історії загально людської думки безмірно велика. Він перший поставив українське письменство в рівень з письменством других народів і звернув на нього увагу всього культурного світа; а виступивши борцем за права і волю пригнобленого люду, за правду і справедливість він своєю поезією прислужився і загально людському поступови. Велич поезії Шевченка помітити можна і в чужих письменствах, а в своєму рідному він схилює цілу нікому неписьменників.

»Кобзар«. — 580 сторін в 53 гарних образах і портретом Т. Г. Шевченка в двох томах..... \$1.50
в гарній оправі..... \$2.00

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека у 24-ох Книжках.

Хто любить поезію нашого великого поета Т. Г. Шевченка, нехай купить собі всі 24 тих гарних книжок за такої гроші а не пожалує. — Ціна..... \$1.50

1. Пречна. — З 2-ма малюнками і портретом
  2. Катерина. — З 3-ма малюнками і портретом.
  3. Тополя. — З 1-м малюнком і портретом.
  4. Гайдамаки. — З 15-ма малюнками і портретом.
  5. Черниця Марія. — З 1-м малюнком і портретом.
  6. Утеплена. — З 1-м малюнком і портретом.
  7. Гамалія. — З 1-м малюнком і портретом.
  8. Сова. — З 1-м малюнком і портретом.
  9. Єрети або Іван Гус. — З 1-м малюнком і портретом.
  10. Незельник. — З 2-ма малюнками і портретом.
  11. Наймишка. — З 2-ма малюнками і портретом.
  12. Відьма. — З 1-м малюнком і портретом.
  13. Книжка. — З 1-м малюнком і портретом.
  14. Мескалова привиця. — З 1-м малюнком і портретом.
  15. Варшан. — З 1-м малюнком і портретом.
  16. Татарівна. — З 1-м малюнком і портретом.
  17. Марива. — З 1-м малюнком і портретом.
  18. Сетни. — З 1-м малюнком і портретом.
  19. Петрусь. — З 1-м малюнком і портретом.
  20. Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. — З 2-ма малюнками і портретом.
  21. Русалина. — Ян бє тоб їдеволє св. — З 2. мал. і портр.
  22. Назар Стеделя. — З 2-ма малюнками і портретом.
  23. Збірник дрібних віршів. — З 7. малюнками і портретом.
  24. Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. — З 4-ма малюнками і портретом.
- Ціна всіх 24-ох книжок лише..... \$1.50
Портрети Т. Шевченка по..... 25ц., 50ц., і по \$1.00
Візд Богдана Хмельницького до Києва..... \$1.00

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.

Winnipeg, Man.

Про полові справи.

Книжочка лікарська нотру нождий повинен перелчитати і научити ся дечого пожиточного для свого жита. — Ся книжка кождому пригодна. — Ціна..... 30ц

Пераднин Лінарський. — Ціна..... 20ц

З Житя Первісного Чоловіка і Сучасних Динунів. — В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Зайзвякова. — З 23 рисунками в текстї.

Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорить ся там про дуже цікаві річи, бо і хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі або й теперішні дині люди, про яких такі дива нождий чує ще в динистві. Книжочка поділена на тридцять розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь иншу сторону жита наших поселенців або теперішних динунів. До кождого розділу додано кілька образків, які поясняють ще краще то, що написано. — Ціна .....

Жите. — Написав Гнат Хоткевич.

Книжочка не велика, написана однак дуже цікаво і легко. — Що таке жита? Питане легке а так трудно на него відповісти. А прецінь нема місця на землі, де би не було віякого жита. Чи підете на далеку північ, в царство вічних снігів та ледів, чи до згорілих під сонцем пустень полудня, де на тисячі миль нема каплі води, чи підіймете ся на високі, найвиспі на землі гори, чи спустите ся на яку тільки можливо глибину — всюди знайдете жита. — Питане: що таке жита? — Ціна..... 15ц

Поміж Землею а Небом. — Написав Микола Чайновський. Автор пр.ступно розвідує про найважнійший едобуток людського розуму, про завойоване людиною воздуха. На вступі дає загальні відносини про літание взагалі: длячого одні сотворіли літають а другі ні, про воздух і воздушні тіла, як літають птиці, різні роди приладів до літания. В кінці говорить про балони і літаки себо машини до літания. Численні ілюстрації улекнуть арозуміне прочтатого. — Ціна..... 10ц
Важнійші Права Канади. — Зібрані для українських фармерів і робітників. — Ціна..... 35ц

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.

Winnipeg, Man.

Бібліотека

„Канадійского Фармера“

Канадійський Фармер найстарша газета в Канаді котру читає приблизно 15.000 людей видає ряд гарних книжок для ширшого просвіти і науки серед наших поселенців і видає що місяця 2 або 3 книжки. Дотепер вишли:

Ч. 1).	Наука і Ціль Життя.....	10ц
Ч. 2).	Національні Відносини в Бельгії. — Богдан Хмельницький в Галичині.....	15ц
Ч. 3).	Що Кождий Фармер Повинен знати. — Практичний підручник для кождого фермера.....	25ц
Ч. 4).	Семен Палій Герой Українського Народу. — Перемога Хмельницького під Збарожем.....	10ц
Ч. 5).	У зарані Слави. — Оповідання з життя українських діячів. — Ціна.....	15ц
Ч. 6).	Борба Світів. — Фантастична повість.....	40ц
Ч. 7).	Маруся. — Присвячує ся Анні Григоріївній Катці.....	25ц
Ч. 8).	В Неділю Ранс Зіле Копала. — О. Кобилянська.....	75ц
Ч. 9).	Як жиє Український народ.....	15ц
Ч. 10).	Природне метода лічення.....	15ц
Ч. 11).	Наука про народне господарство.....	60ц
Ч. 12).	Герой капіталу.....	30ц
Ч. 13).	Дві могили.....	10ц
- Канадійські Оповідання. — Збірна гарних оповідань з канадійського життя. — А. Номак..... 15ц

КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИНЕН ЧИТАТИ

„Канадійский Фармер“

Є се найстарша, і найбільша, національна, популярно-просвітна й політична часопись для всіх верств Українського Народу, а виходить у Вінніпегу кождого тижня в п'ятницю.

ХТО ЩЕ НЕ ЧИТАВ

„Канадійского Фармера“

НЕХАЙ ЗАПРЕНУМЕРУЄ ЙОГО СОБІ ВИСИЛАЮЧИ
ЛИШ \$2.00, НА АДРЕСУ:

CANADIAN FARMER

P. O. Box 3656 St. B. Winnipeg

А буде отримувати часопись через цілий рік.

Найновіші Книжки які можна набути
в Руській Книгарни в Вінніпеґу.

Найновішній і найпрактичніший:

РУСЬКО - АНГЛІЙСЬКИЙ ЛИСТІВНИК

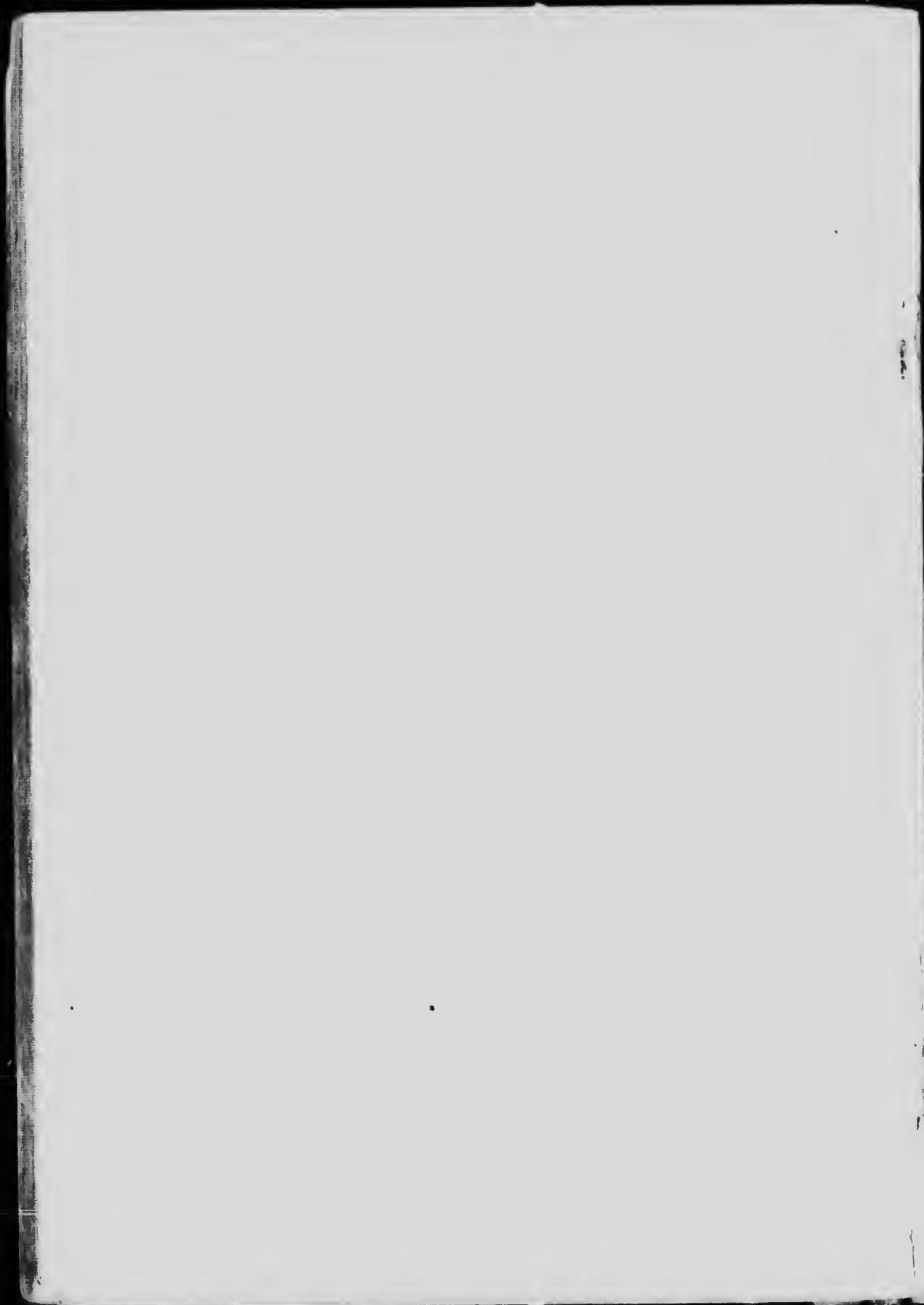

або підручник до писання листів в обох язиках: руським і англ.; в справах промислових, торговельних і т. п.

З залученем взірців різних урядових, письм, приписів почтових, правил етикети (товариських приписів) щоденного житя, контрактів, оголошень, векслів (нотів), правних приписів щодо видання векслів, приповідок і діалектів (нарічія руських) англійських і т. п.

Отсей підручник є призначений особливо до ужитку Українців в Канаді і Злуч. Державах північної Америки, застосований до потреб і умовин їх житя. Того рода листівник є конечно потрібний для Українців в ко респонденції (писаню листів з Англіяцями і на відворот). Уложив М. Б. Ясенівський, 288 сторін. Ціна.... 75ц

В твердій оправі. \$1.00

Що кождий Українець повинен читати

СИЛА І КРАСА. повість В. Винниченка. II. часть: Як баба Горбулиха зробила страйк. — Ціна 25ц

РАЙ І ПОСТУП. — Одна з найкрасивіших і важливіших наукових розвідок. Написав Проф. М. Драгоманів. — Ціна... 40ц

ВАРВАРА УБРИК. — Історична повість з другої половини 19-го століття. Повість мала місце в Італії в містах Імператор, Венеція, Кармеліон. Варвара Убрик була вдовою в сиротнім домі і вродила йому, але діти її були вмирали, бо дуже погані були поведінки її і її вродила хворі діти. Одні дівчи потрапили в школу, а інші в монастир. Ціна 20ц

СТРАХ І ТРАГІДИЯ. — Повість Миколая Гоголя. Ціна 20ц

МАМА І ДІТЯ. — Повість Миколая Гоголя. Ціна 20ц

В НЕДІЛЮ РАНО СІДС ПОПАДА. — Повість Іванна Гарше оповідана. Написала Ольга Кобилевичка. — Ціна 75ц

ХАТА ДЯДЬКА ТОМІ. — Повість з життя музиків в державках північної Америки. Частина I. І II. 50ц

ДВІ ДОЛІ. Гарна повість Л. Мердоуна: 222 стор. 50ц

ПІМСТА ЗА КРИВДУ. — Гарна драма у 5-ох діях зі співами і танцями з повісті Миколая Джерл. — Ціна..... 30ц

RUSKA KNYHARNIA

Main St.

Winnipeg, Man.

Кожному потрібно книжки.

Порадник гігієнічно лікарський.

ПРОВІДНИК ГІГІЄНІЧНО-ЛІКАРСЬКИЙ.

Недуги пошестні. — Зладив др. Евген Озаркевич, директор
»Народної Лічниці« у Львові.

Нопри інші порадилки почало Тов. »Просвіта« видавати в сім році лікарський порадилик. Яко перше члено сего видавництва вийшла пречи д-ра Евгена Озаркевича про »Недуги пошестні«. Обговорено деклямо в сій книжці сі недуги, які узнані за пошестні і пречи котрих пошестрено аласти вступаютъ. Подрібно обговорені тут: кір, дифтерія, шкарлатина чума, дисентерія, колілон, дур черевний і вліплетий, вісна звичайна і вітроса, пошестне заналене мозково-трижевих оноп, желера азийська і домашня чума. В другій часті книжки подано способи поборування пошестних недуг wraz з відношеннями законними постановами. Книжка ілюстрована. Новина пасти ся в кождім громадськім тїаді, в кождій шкільній бібліотекі, в руках кождого інтелегіента, що живе серед народа і у причесвичених селян.
Ціна брошури 50ц

В оправі в полотно коштує всего 75ц

ПОРАДНИК ЛІКАРСЬКИЙ В НАЙВАЖНІЙШИХ НЕДУГАХ.

Зладив др. Евген Озаркевич.

Дешева ся брошура є негов дальшим тягом повнешої книжки, бо обговорює коротко а ясно інші недуги: біль головц, зімїне, жовтіальниця, зубкованя дїтий, кашель, колька в боці, кровоток і т. п. недуги, що часто лучакть ся в кождій хаті. З огляду, що ціна брошури дуже мала, а подано в ній вказівки, як можна собі порадили в сих недугах, поручаємо її кождому. — Ціна лише 10ц

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.,

Winnip

